

ปฏิบัติการของชุมชนไทยต่อวิกฤตเศรษฐกิจ:

การวิเคราะห์เชิงสังคม-วัฒนธรรม

กาญจนา แก้วเทพ

เกริ่นนำ: เราจะเข้าใจตนเองเมื่อเผชิญหน้ากับสิ่งอื่น

หากเปรียบเทียบสังคมเสมือนกับร่างกายตามแนวคิดของสำนัก Functionalism แล้ว เราจะมี ความรู้อย่างถ่องแท้ว่า ร่างกายนั้นจะมีสภาวะแข็งแรงมากน้อยเพียงใดก็เมื่อมีเชื้อโรคเข้าสู่ร่างกาย เช่นเดียวกับที่เราจะรู้ว่าสังคมนั้นมีความแข็งแกร่งเพียงใด ก็ต่อเมื่อได้ตระหนักถึงสมรรถนะในการ เผชิญหน้ากับวิกฤต อุปมาอุปมัยดังกล่าวเป็นแนวคิดที่ผู้เขียนจะนำมาใช้สำรวจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่สังคมไทยโดยเฉพาะในส่วนเสื้อที่เป็นรากฐานที่สุดของสังคม คือ ชุมชนไทยได้แสดง สมรรถนะในการเผชิญหน้ากับวิกฤตการณ์จากภายนอกอย่างไร และร่างกายที่ได้ผ่านการต่อสู้กับ เชื้อโรคร้ายมาแล้วในวันนี้ ก็คือร่างกายที่จะมีต่อไปในวันข้างหน้า

อนึ่ง สำหรับความหมายของคำว่า "ชุมชน" นั้น ผู้เขียนได้ใช้ในความหมายที่กว้างขวางมาก โดยมิได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะกลุ่มคนที่รวมตัวอยู่ในพื้นที่หนึ่ง ๆ เท่านั้น หากแต่หมายรวมถึงการ รวมกลุ่มกันในรูปแบบต่าง ๆ ที่สมาชิกในกลุ่มมีเป้าหมายบางประการร่วมกัน โดยผ่านการสร้าง รูปแบบความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นหลักในช่วงระยะเวลาที่ยาวนานพอสมควร

ในการสำรวจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นปฏิบัติการตอบสนองจากองคาพยพส่วนต่าง ๆ ของ สังคมไทยนี้ ไม่ว่าปฏิภานนั้นจะแสดงออกในรูปแบบใดก็ตาม มิติที่ผู้เขียนจะมุ่งให้ความสนใจมากที่สุด จะเป็นมิติเชิงสังคมและวัฒนธรรมของปรากฏการณ์นั้น โดยที่ผู้เขียนได้ใช้คำว่า "สังคม" โดย หมายรวมถึง สถาบันทางสังคม รูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม กลไกทางสังคม และปฏิบัติการ ทางสังคม ส่วนคำว่า "วัฒนธรรม" นั้น ผู้เขียนจะหมายถึงระบบของคุณค่า ระบบภูมิปัญญาและ ระบบของอำนาจอุดมการณ์ รวมทั้งปฏิบัติการทางวัฒนธรรม

ตีพิมพ์ใน วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง เล่ม 8 (เพื่อชุมชน) คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย มค.2542

เริ่มต้นจากวิกฤตเศรษฐกิจ

ผู้เขียนค่อนข้างเห็นด้วยกับข้อเขียนของ "กาแฟดำ" (สุทธิชัย หยุ่น) ที่กล่าวถึงวิกฤตการณ์เศรษฐกิจขาลงของไทยในช่วงเวลาที่ผ่านมาว่า ประเทศใดที่พัฒนาสังคมไปตามแนวทางของระบบทุนนิยม ก็เปรียบเสมือนคนที่ไปปลูกบ้านอยู่บนปล่องภูเขาไฟ แม้ว่าจะมีความเจริญเติบโต มั่งคั่งทางเศรษฐกิจเป็นด้านหนึ่งของเหรียญ แต่ก็เสี่ยงไม่พ้นที่จะต้องพบกับการระเบิดของภูเขาไฟ อันเป็นอีกด้านหนึ่งเช่นกัน และในการระเบิดนี้ จุดที่อยู่ใกล้จุดศูนย์กลางมากที่สุด ย่อมได้รับแรงสั่นสะเทือนมากที่สุด ในกรณีของไทย ภาคการเงินและธุรกิจของไทยเป็นภาคเศรษฐกิจที่อยู่ตรงใจกลางนี้และตามหลักเรื่องแรงสั่นสะเทือนทางฟิสิกส์ จุดที่อยู่ไกลออกไปหรืออยู่นอกรอบนอก ย่อมได้รับแรงสั่นสะเทือนน้อยลง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากบริเวณรอบนอกนั้นมีฉนวนกันกระเทือนด้วยแล้ว ก็จะได้รับแรงสั่นสะเทือนน้อยลงไปทุกที ในกรณีของไทย เศรษฐกิจรอบนอกนี้น่าจะได้แก่เศรษฐกิจแบบยังชีพส่วนหนึ่ง หรือภาคการเกษตรที่ไม่ได้เข้ามาผูกติดกับระบบการค้าและระบบทุนนิยมมากนัก

นอกจากนั้น จากประสบการณ์ของสังคมที่มีวัฏจักรขาขึ้นและขาลงของระบบทุนนิยมยังให้บทสรุปว่า ทุกๆครั้งที่วิกฤตของระบบทุนนิยมที่ออกอาการไขว้เขวเป็นระยะ ๆ ระบบใหญ่ ๆ ที่อยู่ตรงกลางวังสนจะถูกคูดให้ตกต่ำลงมา แต่จะยังมีระบบอื่น ๆ ทำหน้าที่ประคองตัวการคั้งลงสู่กันเหวโดยทำหน้าที่คล้าย ๆ รมชฐีพที่ช่วยประกอบการโคดลงสู่พื้นทีของนักบิน ในกรณีของสหรัฐนั้น พบว่า ภาคเศรษฐกิจนอกระบบ (Informal sector) เช่น พวกการค้าการบริการรายย่อยได้ทำหน้าที่เป็นรมชฐีพประคองเศรษฐกิจทั้งระบบเอาไว้ ในกรณีของไทยเองก็น่าจะเป็นเช่นนั้น และนอกจากภาคเศรษฐกิจนอกระบบดังกล่าวแล้ว ยังมีการวิเคราะห์ว่าการที่วิกฤตด้านการเงิน การคลัง และการส่งออกของไทยครั้งนี้ยังไม่ลุคั้งให้ระบบเศรษฐกิจทั้งระบบของไทยล่มสลายจนเกิดวิกฤตอย่างรอบด้านและขยายตัวเป็นปัญหาสังคมขนาดใหญ่จนถึงขั้นกลียุค เช่น การจี้ปล้นร้านอาหาร (เช่นที่เกิดในบางส่วนของอินโดเนเซีย) ก็เนื่องมาจากการทีในช่วงเวลาดังกล่าว เศรษฐกิจภาคเกษตรของไทยนั้นยังได้ผลคั้งอยู่ (จากคำสัมภาษณ์ของผู้บริหารทกส. ผ่านรายการโทรทัศน์ "กรองสถานการณ์" ในช่วงประมาณเดือนก.ย.-ค.ค. 2541) ภาคเกษตรของไทยจึงเป็นเสมือนรมชฐีพที่ช่วยเหนี่ยวรั้งการตกลงสู่เบื้องล่างของเศรษฐกิจไทยให้เชื่องช้าลงและมีโอกาสถึงพื้นดินอย่างปลอดภัยมากขึ้น

ด้วยเหตุนี้ ภาคเศรษฐกิจที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางและเคยเป็นม้านอกสายตาของแผนการพัฒนาประเทศ เช่น การค้าขายและบริการรายย่อย จึงกลายมาเป็น**ทางออก**ของคนไทยทั้งชนชั้น

กลางและชนชั้นล่าง เริ่มตั้งแต่ข้าวคราวที่ดูแปลกใหม่ในการเอาชีวิตรอด เมื่อสิริวัฒน์ วรเวทวุฒิคุณ นักธุรกิจสร้างคอนโดมิเนียมที่มีวงเงินนับสิบล้านมาขึ้นขายแซนวิชในช่วงปลายปี 2540 (*กรุงเทพธุรกิจ*, 24 ก.ย. 40) แต่ปัจจุบันนี้ หากเราได้มีโอกาสนั่งคุยกับคนแท็กซี่ก็จะพบว่า มีคนขับรถแท็กซี่จำนวนไม่น้อยที่มีมือคิดเป็นเจ้าของกิจการก่อสร้างหลายสิบล้านที่ได้เดินผ่านเส้นทางเดียวกับคุณสิริวัฒน์

ทั้งนี้ยังไม่ต้องกล่าวถึงตลาดนัดเปิดท้ายรถขายของของคนชั้นกลางกลุ่มใหญ่ที่ตกงาน รวมไปถึงการขายตัวของรถขายส้มตำที่เป็นทางออกทางหนึ่งของบรรดาสาวโรงงานที่ถูกปิดกิจการ

และสำหรับคนต่างจังหวัดอีกกลุ่มหนึ่งที่ตกหล่นลงมาพร้อม ๆ กับการพังทลายของอุตสาหกรรมบางประเภท หลังจากคืบหน้าทางเอาชีวิตรอดในกรุงเทพ และเมืองใหญ่ ๆ ในต่างจังหวัดแล้วไม่พบว่าไม่มีทางออก พวกเขาจึงจำเป็นต้องย้อนกลับไปตั้งหลักที่ "เหนือ-อีสาน-บักขี้ไต้-บ้านเรา รักเราอยู่" ดังนั้น ภาคชนบทนั้นจึงทำหน้าที่เป็นเล็กรองรับชะตาชีวิตของคนชั้นล่างของสังคม ไปพร้อม ๆ กับคนชั้นสูงมีฟูกของภาครัฐเอาไวให้ลืม

คำถามที่จะเหลือต่อไปในอนาคตก็คือ บรรดาประตูทางออกของชีวิตชั่วคราวและเล็กรองรับชีวิตเหล่านี้ จะถูกใช้เป็นเพียงที่พักพิงชั่วคราวของชนชั้นกลางและชั้นล่างที่รอวันที่กระแสเศรษฐกิจขึ้นสูง แล้วพวกเขาก็จะหนีผลจากไป เข้าไปเล่นกับไฟอย่างที่เคยเป็นมา หรือว่ากลุ่มคนเหล่านี้จะเริ่มรู้จักเจ็บแล้วจำและแปรสภาพตัวเองจากการเป็น "แมงเม่าบินเข้ากองไฟ" โดยหันมายึดเศรษฐกิจนอกระบบหรือชนบทเป็นเรือตาย ซึ่งหากเป็นกรณีหลังโอกาสที่จะพัฒนาประตูทางออกและเล็กรองรับชีวิตของคนส่วนใหญ่ของสังคมก็คงจะมีมากขึ้น อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เลือกเส้นทางที่สองนั้น ก็ต้องผ่านกระบวนการ "กลับใจ กลับความคิด และกลับเนื้อกลับตัว" อีกมาก และยาวนานพอสมควร (ข้อสรุปนี้รวมไปถึงบรรดาหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนและนโยบายทิศทางการพัฒนาของสังคมส่วนรวมด้วย)

มิตีสังคม-วัฒนธรรมในระบบเศรษฐกิจ

A. Gramsci เคยเสนอว่า ในการพิจารณาระบบเศรษฐกิจใด ๆ ไม่ว่าจะ เป็นแบบทุนนิยมหรือที่ยังไม่ใช่ทุนนิยมเต็มรูปแบบก็ตาม จำเป็นต้องมองให้เห็นแง่มุมทาง "การเมือง-สังคมนิยม-วัฒนธรรม-จริยธรรม" ของระบบเศรษฐกิจดังกล่าวด้วย ตัวอย่างเช่น ข้อวิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจชุมชนของอ.เสนห์ จามริก (*ผู้จัดการ* 7-8 มี.ค. 2541) ที่เสนอว่า ในมิติทางการเมือง ระบบเศรษฐกิจชุมชนจะต้องไม่เกิดจากการสั่งการจากข้างบนมาสู่ข้างล่างของกระทรวงมหาดไทย (top-

down approach) ในแง่จริยธรรม เศรษฐกิจชุมชนที่ไม่อ่อนน้อมต่อมตนและหลงระเหิงไปกับจำนวนเงินจะเป็นอันตรายมาก และในแง่สังคม-วัฒนธรรม เศรษฐกิจชุมชนควรจะต้องเน้นความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างคนในชุมชนหรือระหว่างเกษตรกรกับผู้ใช้แรงงาน (ความสัมพันธ์ระหว่างคู่ค้าที่เท่าเทียมกัน) มากกว่าพยายามไปวางน้ำหนักกับคู่ค้าที่สูงต่ำต่างกัน เช่น ระหว่างชาวบ้านกับศูนย์การค้า เป็นต้น

ในอีกด้านหนึ่ง อาจอธิบายมิติสังคม-วัฒนธรรมของระบบเศรษฐกิจได้ว่า เมื่อระบบทุนนิยมสถาปนาตัวเองด้วยการเริ่มต้นทำให้ด้านการผลิตเศรษฐกิจเป็นแบบทุนนิยมนั้น ในเวลาเดียวกัน ระบบทุนนิยมก็ต้องทำการผลิตซ้ำ (reproduction) ความสัมพันธ์ทางสังคมและจิตใจแบบทุนนิยมขึ้นมาเป็นหลักประกันความยั่งยืนของระบบทุนนิยมด้วย เช่น ความสัมพันธ์ที่แข่งขัน-เอาเปรียบเอารัดเอาเปรียบกัน จิตใจที่โลภทางวัตถุทำการทุกอย่างเพื่อหวังกำไร ดังนั้น ในข้อเสนอของระบบเศรษฐกิจที่เป็นทางเลือกทั้งหลาย จึงจำเป็นต้องดำเนินการถอดสลักสองชั้นในลักษณะเดียวกัน กล่าวคือ นอกจากจะสร้างสรรค์ระบบการผลิตแบบใหม่แล้ว ยังต้องก่อรูปความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่และจิตใจแบบใหม่ตามไปด้วย เช่น ความสัมพันธ์ที่เอื้อเพื่อเกื้อกูลกันแบบชุมชน จิตใจที่เชื่อว่า "รวมกัน เราจึงจะอยู่รอดด้วยกันทั้งหมด" ความพยายามต่อสู้ภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจที่จะได้กล่าวถึงในตอนต่อไปนั้น จึงเป็นเสมือนส่วนลำต้นและยอดของต้นไม้ที่จำเป็นต้องมีรากแก้วและรากย่อยอันได้แก่ รูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมและจิตใจที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนชีวิตที่ยั่งยืนของต้นไม้ทั้งต้น

สำหรับภาวะวิกฤตเศรษฐกิจครั้งนี้ เราจะมองเห็นคำอธิบายที่แสดงให้เห็นว่ามิติด้านสังคม-วัฒนธรรมจริยธรรมได้เข้ามามีบทบาทใน 2 ลักษณะ คือ

(1) ในด้านลบ จากทัศนะของนักสังเคราะห์ตะวันตกมักจะกล่าวโทษว่า วิกฤตทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในภูมิภาคเอเชียครั้งนี้ ปัจจัยหนึ่งที่น่ามาอธิบายได้ก็คือ "วัฒนธรรมแบบเอเชียหรือแบบตะวันออก" นั่นเอง เช่น การเห็นแก่ครอบครัวและพรรคพวกแบบคนเอเชียที่ถูกนำมาใช้ในการบริหารจัดการทางการเงินของธนาคารด้วยการปล่อยให้กู้ยืมอย่างขาดหลักประกันและการตรวจสอบ เป็นต้น หรือวัฒนธรรมที่เน้นด้านอำนาจหรือความไว้วางใจอย่างปราศจากหลักการเรื่องความโปร่งใส เป็นต้น

(2) แต่ในอีกด้านหนึ่ง มิติด้านสังคม-วัฒนธรรมเองก็ได้แสดงบทบาทในด้านบวกต่อวิกฤตการณ์ครั้งนี้ กรณีที่เห็นได้ชัดจนที่สุดคือ บทบาทของสถาบันครอบครัว แม้ว่าในภาวะปกติจะมีเสียงโวยวายบ่อยครั้งว่า "ครอบครัวไทยตายแล้ว" หรือ "ครอบครัวไทยล่มสลาย" แล้วก็ตาม แต่ทว่า เมื่อเกิดสภาวะวิกฤต เช่น ตลาดแรงงานหดตัว ทำให้คนรุ่นหนุ่มสาวจำนวนมากต้องตกงาน

หรือไม่อาจหางานทำได้หลังจากสำเร็จการศึกษา ในช่วงเวลาเช่นนี้ แหล่งหล่อเลี้ยงชีวิตของหนุ่มสาวเหล่านี้ก็คือ ครอบครัวนั่นเอง

เช่นเดียวกับคนต่างจังหวัดที่เข้ามาหางานทำในเมือง และในภาวะปกติ คนกลุ่มนี้จะส่งเงินกลับไปเลี้ยงชนบท อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้มิใช่ความสัมพันธ์แบบทางเดียว เนื่องจากเมื่อเมืองมีภาวะวิกฤต นิทานแบบหนูกับราชสีห์ก็ได้ปรากฏขึ้น กล่าวคือ คนจากเมืองที่อาจจะเคยเป็นคนเมืองแท้ ๆ หรือคนต่างจังหวัดที่เข้ามาอยู่ในเมือง คนกลุ่มนี้จะย้อนกลับไปทำมาหากินในชนบท แม้ว่าจะต้องพบกับความยากลำบากและอาจจะฝืดเคือง แต่อย่างน้อยก็ยังพอมีชีวิตอยู่รอดได้ ตัวอย่างเช่น คุณชันชัย แสนประเสริฐ ผู้จัดการโครงการซาเล้งสะอาดเมือง จ.ขอนแก่น (*กรุงเทพธุรกิจ* 13 มิ.ย. 41) ที่เคยทำงานอยู่กับบริษัทเอกชนและได้รับเงินเดือนเกือบหมื่นบาท แต่เมื่อถูกปลดออกจากระบบธุรกิจ เขาก็ต้องหันหน้ากลับชุมชนและหาเลี้ยงชีพด้วยอาชีพรับจ้าง อย่างไรก็ตาม ด้วยฐานความรู้เรื่องเรื่องการบริหารจัดการ เขาจึงกลายเป็นทรัพยากรบุคคลที่มีค่าของชุมชนแออัดทั้ง 45 แห่งในจ.ขอนแก่นที่ได้ว่าจ้างให้เขาเข้ามาเป็นผู้จัดการโครงการธุรกิจขยะ (ดูรายละเอียดต่อไป)

นอกจากนั้นยังมีการปรับเปลี่ยนสายสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับชนบทให้กระชับด้วยรองรับกับสถานะเศรษฐกิจ เช่น คนขับรถแท็กซี่ที่มาจากภาคอีสาน เมื่อหารายได้จากการทำงานได้น้อยกว่าเดิม คนเหล่านี้ก็ต้องลดรายจ่ายด้วยการกลับบ้านเกิดไปเอาข้าวสารมากิน เป็นต้น

ปฏิบัติการทางสังคมที่ยังคงหลงเหลือสายสัมพันธ์แบบดั้งเดิมไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์แบบเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันแบบครอบครัวและเครือญาติที่เป็นลักษณะเด่นของสังคมไทย หรือความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ที่อาจจะมีทั้งลักษณะเอาเปรียบบวกผสมอยู่กับการเกื้อกูลกันได้แสดงบทบาทให้เห็นว่าเป็นกลไกหนึ่งของสังคมที่ช่วยประคองชีวิตของคนไทยหลายกลุ่มให้อาชีวิตรอดไปได้ในขณะที่มาตรการแก้ไขต่าง ๆ ทางด้านเศรษฐกิจของรัฐยังก้าวเข้ามาไม่ถึงหรือยังไม่บังเกิดผล ตัวอย่างของคุณสิริวัฒน์ วรเวทวุฒิคุณ (*กรุงเทพธุรกิจ* 24 ก.ย. 40) นักธุรกิจและนักลงทุนด้านอสังหาริมทรัพย์ที่ประสบภาวะเศรษฐกิจดิ่งลงจนขายคอนโดมิเนียมไม่ได้เลย และพลอยทำให้ไม่มีเงินจ่ายลูกน้องอีก 40 คน ที่ทำงานอยู่ด้วย หากเป็นเจ้านายที่ไม่ยึดระบบอุปถัมภ์ ทางออกที่ง่ายที่สุดก็คือ ปลดลูกน้องทั้งหมด หากแต่คุณสิริวัฒน์ยังเลือกวิธีการที่ธำรงรักษาความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เอาไว้ด้วยการรวมกลุ่มกับลูกน้องหาทางออกร่วมกันด้วยการช่วยกันขายแซนวิชจนกลายเป็นกรณีที่รู้จักกันดีจากการเผยแพร่งานของสื่อมวลชน

สำหรับวิกฤตการณ์ครั้งนี้ ความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวได้ออกมาทำหน้าที่อย่างค่อนข้างเป็น**ธรรมชาติและเป็นไปเอง** แต่หากเราตระหนักดีว่า ในอนาคต ชีวิตทางเศรษฐกิจของคนไทย

จะต้องมีทั้งขาขึ้นและขาลงอย่างแน่นอน และเมื่อถึงคราวขาลง เราก็จำเป็นต้องมีกลไกทางสังคม มาช่วยเป็นตาข่ายรองรับการดิ่งลงของเรา ดังนั้น เราจึงควรที่จะพัฒนาและปรับปรุงกลไกดังกล่าว ให้อยู่ยังคงกระพันต่อไป บรรดาคนรุ่นลูกจะต้องตระหนักถึงความสัมพันธ์แบบกตัญญูรู้คุณต่อพ่อแม่ อันมิใช่เหตุผลเพียงเพราะว่า พ่อแม่ได้เคยเลี้ยงดูลูกมาแต่ครั้งอดีตเท่านั้น หากแต่เพราะว่า แม้แต่ในอนาคต พ่อแม่ก็ยังสามารถหวนกลับมาเลี้ยงดูลูกอีกเป็นครั้งคราว ในกรณีของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้านายกับลูกน้องก็เช่นกัน ฝ่ายลูกน้องจะรับใช้นายอย่างสุดจิตสุดใจก็ต่อเมื่อเจ้านายนั้น "ยามดีก็ใช้ ยามไข้ก็รักษา ยามเศรษฐกิจตกต่ำ ก็ไม่ปลดออกจากงาน" อันเป็นไปตามหลักการ "ผลประโยชน์ต่างตอบแทน" ที่มีเงื่อนไขความเป็นจริงรองรับ

และหากปฏิบัติการทางสังคมในเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมแบบไทยและจิตใจแบบไทย ดังกล่าวได้รับการพัฒนาให้เข้มแข็งในหมู่ประชาชนทั่วไป โดยผ่านการรณรงค์รูปแบบต่าง ๆ โดยขยายความบรรดาค่านิยมต่าง ๆ เช่น ความกตัญญู ความซื่อสัตย์สุจริต ฯลฯ ให้ออกมามีคำอธิบายรองรับอย่างสอดคล้องกับความเป็นจริง (realistic) ค่านิยมดังกล่าวก็จะมีฐานะเป็นเรื่องที่ "ควร" (should) เท่านั้น แต่เป็นเรื่องที่ "ต้อง" (the must) ความแพร่หลายของปฏิบัติการทางสังคมดังกล่าวจึงจะทำให้พลังทางจิตของนักวิเคราะห์สังคมเช่น ชีรยุทธ บุญมี (กรุงเทพธุรกิจ, 9 ม.ค. 41) ที่เสนอแนวคิดทางออกของไทยคือ วิญญาณไทย-ใจสากล โดยเฉพาะในส่วนของ "วิญญาณไทย" ที่ชีรยุทธหมายถึงการตระหนักในรากเหง้าทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ศิลธรรมที่ดีของคนไทย ฯลฯ มีพลังทางสังคมที่เป็นจริงรองรับ และกลายเป็นพลังขับเคลื่อนให้นาวาประเทศไทยเคลื่อนต่อไป

การเคลื่อนไหวด้านแนวคิด

เมื่อเวลาที่มีเชื้อโรคพลัดหลงเข้ามาในร่างกายของเรา ปฏิกริยาแรกที่จะต้องเกิดขึ้นก็คือ เราจะต้อง**ขบคิด**ก่อนว่า จะจัดการอย่างไรกับเชื้อโรคนั้น และในขั้นตอนต่อไปจึงจะเป็นการลงมือ**ปฏิบัติการ** ในที่นี้ผู้เขียนจะทำการสำรวจปฏิกริยาขั้นตอนแรกในระดับแนวคิดเสียก่อน

เราอาจกล่าวเปรียบเทียบได้ว่า ต่อหน้าวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจครั้งนี้ แนวความคิดในการแก้ไขวิกฤตนั้นได้ก่อตัวมาอย่างหลากหลายราวกับไดโนเสาร์ในยุคของจูราสิกพาร์ก ท่ามกลางสายพันธุ์อันหลากหลายนั้น อาจแบ่งประเภทออกได้เป็น 2 สายใหญ่ ๆ คือ พวกที่เดินตามเส้นทางสายเดิมด้วยการมุ่งหน้าไปสู่โลกาภิวัตน์ต่อไป และพวกที่ทำ U-turn ย้อนกลับไปสู่กระแสท้องถิ่นนิยมที่แตกแยกแขนงย่อย ๆ ออกไปอีกหลายสายพันธุ์

สำหรับกระแสแรกที่เป็นกระแสหลักของสังคมไทย ซึ่งได้กลายเป็นกระแสหลักเพราะเป็นแนวคิดของกลุ่มผู้มีอำนาจของบ้านเมือง แต่อาจจะมิใช่เป็นตัวแทนความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่ๆ ก็คือ กระแสที่ทำให้ตัวเป็นเด็กดีของครูใหญ่ IMF ด้วยการปฏิบัติตามเงื่อนไขทุกประการของ IMF เพื่อแลกกับเงินกู้ อย่างไรก็ตาม หลังจากปฏิบัติตามมาตรการของ IMF มาพักใหญ่ ๆ ผลก็ปรากฏว่า อาการเจ็บป่วยทางเศรษฐกิจของไทยไม่ได้กระด้างขึ้นเลย ดังนั้น จึงเริ่มมีการวิพากษ์วิจารณ์ IMF ตั้งแต่ระดับเบา ๆ ว่า ยาที่ IMF ให้มานั้น รักษาไม่ถูกโรค ไปจนกระทั่งถึงการโจมตีอย่างหนักหน่วงว่า IMF หรือคู่หนู World Bank ก็คือองค์กรหัวหน้าที่ของอเมริกาและชาติตะวันตกที่เข้ามาทำลายเศรษฐกิจของภูมิภาคเอเชียรวมทั้งไทยด้วย

กลุ่มย่อยอีกกลุ่มหนึ่งของกระแสแรกนี้ยังคงเห็นด้วยที่จะเดินตามโลกาภิวัตน์ต่อไป แต่ได้วิเคราะห์สาเหตุของปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจว่า การล้มลุกคลุกคลานของเราครั้งนี้ อาจจะโทษคนอื่นไม่ได้ (เพราะกติกาของการต่อสู้ระดับโลก ใครแผลงเปิดจุดอ่อนก็ต้องถูกน็อกเอาต์) แต่จะโทษและแก้ไขตัวเองเช่น ในด้านเศรษฐกิจเป็นเพราะไทยเราเปิดเสรีทางการเงินเร็วเกินไป โดยไม่ได้ปรับระบบสถาบันการเงินให้มีการทำงานที่โปร่งใส ดังนั้น หนทางแก้ปัญหานั้นอาจจะต้องเป็นการปฏิรูปสถาบันต่าง ๆ ของสังคม โดยเฉพาะสถาบันเศรษฐกิจให้เป็นไปตามหลักของธรรมาภิบาล (Good Governance)

ส่วนกระแสที่สองซึ่งมีมากมายหลายกลุ่มย่อยหากทว่ามีจุดร่วมกันคือ เป็นกระแสที่หันมาสู่ลักษณะท้องถิ่นนิยมแบบต่าง ๆ เช่น

(ก) **กระแสรวมพลังกู้ชาติ** วิธีคิดของกลุ่มนี้คือ การวิเคราะห์สถานการณ์ทางเศรษฐกิจของโลกเปรียบเสมือนการทำสงครามที่ประเทศไทยเคยมีประวัติศาสตร์การรบครั้งสำคัญกับพม่า และเมื่อถึงช่วงตอนที่ทำท่าว่าฝ่ายกองทัพไทยจะเพลี่ยงพล้ำแก่ข้าศึก บรรดาประชาชนไทยทุกหมู่เหล่าทุกเพศทุกวัย แม้แต่สถาบันสำคัญ ๆ ของสังคม เช่น สถาบันศาสนา ก็จำเป็นต้องก้าวออกมารวมพลังเพื่อกู้ชาติไทย กระแสรวมพลังกู้ชาตินี้มีกลิ่นอายแบบวัฒนธรรมการเคลื่อนไหวระดับชาติที่ต่อเนื่องมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะกระแสสำนักดังกล่าวได้รับการผลิตซ้ำสืบทอดมาอย่างไม่ขาดตอน เช่น การเล่าเรื่องประวัติศาสตร์ของชาวบ้านบางระจันในรูปแบบศิลปะการแสดงแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การแสดงบทบาทสำคัญในฐานะผู้นำขบวนการเคลื่อนไหวในอดีตที่เป็นพระภิกษุสงฆ์ไทยในสงครามรบกับพม่า ได้ช่วยเปิดทางและให้ความชอบธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์ไทยในปัจจุบันที่จะเข้ามากระทำการที่ดูเหมือนจะไม่ใช่ "กิจของสงฆ์" ดังที่ปรากฏในวาทกรรมทำให้คำอธิบายของบรรดาพระภิกษุผู้นำการณรงก์ที่มีมักจะต้องท้าวความอ้างอิงกลับไปหาประวัติศาสตร์อยู่เสมอ

ขบวนการ "รวมพลังกู้ชาติ" ที่มีหัวขบวนเป็นพระภิกษุสงฆ์นี้ เริ่มต้นจากพระพยอม กัลยาโณ ที่อาจจะดูไม่แปลกตาเท่าใดนัก เนื่องจากท่านเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่ให้ความสนใจเรื่อง การพัฒนาสังคมอยู่แล้ว แต่ทว่ากระแสดังกล่าวก้าวมาถึงจุดสุดยอดเมื่อซีกของพระสงฆ์เช่น หลวง ตามหาบัว ญาณสัมปันโน ที่เป็นสายพระป่าอันมีเอกลักษณ์ว่าเป็นซีกของพระภิกษุที่จะเข้ามาอยู่กับ เรื่องทางโลกน้อยที่สุด ได้เปิดตัวออกมารณรงค์ช่วยชาติในครั้งนี้ด้วย จึงทำให้ดูเหมือนเกิด บรรยากาศว่าวิกฤตการณ์เศรษฐกิจครั้งนี้คงจะไม่ไ้ระดับธรรมดาเสียแล้ว เนื่องจากทำให้บรรดา พระภิกษุสงฆ์ทุกปีกของไทยเกิดอาการ "ร้อนผ้าเหลือง" ไปทุกระดับ

สำหรับรูปแบบของการรณรงค์นั้น ก็แปรรูปมาจากรูปแบบที่พุทธศาสนามาใช้เป็น หลัก คือการรับบริจาคเงินทองและสิ่งของจากประชาชนทั่วไป อย่างไรก็ตาม ได้มีการ เปลี่ยนแปลงในรายละเอียดบางประการของการบริจาคนี้ เช่น เป้าหมายของการบริจาคมิได้เป็นไป เพื่อ **เป้าหมายทางธรรม** คือการสละละอึดตาและความเห็นแก่ตัวเท่านั้น หากแต่ได้เพิ่มมิติ **เป้าหมาย ทางโลก** คือ การนำเอาเงินบริจาคไปช่วยแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ รวมทั้งได้มีการเพิ่มเติม list รายการ สิ่งของที่จะนำมาบริจาคที่พึงปรารถนา คือ นอกจากจะเป็นเงิน/ทองแล้ว ยังมีการนำเอาเงินดอลลาร์ มาร่วมบริจาคอย่างมากเป็นพิเศษว่าการบริจาคแบบทั่ว ๆ ไป ทำให้เสริมเอกลักษณ์ "ความเป็น ชาติเขา-ชาติเรา" อย่างชัดเจน

มีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของการทำบุญที่ถูกแปรความหมาย จากมิติทางธรรมไปสู่ทางโลกครั้งนี้

(1) ผลของปฏิบัติการดังกล่าวในแง่เศรษฐกิจแล้ว คงจะไม่ได้มีผลกระทบมากมาย เท่าใดนัก เนื่องจากปริมาณเงินที่บริจาคนั้นมีจำนวนเพียงเล็กน้อยเมื่อเทียบกับปริมาณหนี้สิน อย่างไรก็ตาม บรรดาพระภิกษุที่เป็นผู้นำก็ดูเหมือนจะเข้าใจอย่างชัดเจนว่า เป้าหมายของการ กระทำดังกล่าวนี้ไม่ได้เป็น *ends* ในตัวเอง หากทว่าเป็น *means* ในการเสริมสร้าง **กำลังใจ** ของ คนในชาติขึ้นมา หรือเพื่อแสดงให้เห็นว่า ครั้งนี้คนไทยรวมพลังกันแก้ปัญหาอย่าง พร้อมเพรียง (ทำนองข่มขวัญคู่ต่อสู้) วิธีคิดที่ว่า ในการแก้ปัญหาทั้งหลายนั้น "กำลังใจ" เป็นปัจจัย สำคัญซึ่งชาตินั้นได้รับการผลิตซ้ำมาอย่างต่อเนื่องในประวัติศาสตร์ของคนไทย ตัวอย่างคลาสสิกก็คือ กรณีของพระเจ้าตากสินสังหารทพห้อม้อข้าวห้อมแกงและเข้าโจมตีเมืองจันทบุรีเพื่อหาข้าวกิน กระบวนการ "เสริมขวัญและให้กำลังใจ" เป็นรูปแบบปฏิบัติการหลักในชีวิตประจำวันโดยเฉพาะ กลุ่มคนที่ต้องมีการต่อสู้เป็นหลัก เช่น ทหาร มีอบต่อด้าน หรือนักกีฬาที่มักเข้าแข่งขันในสภาพ "มันใจเกินพิกัด หรือใจเต็มร้อย" อย่างไรก็ตาม ในขณะที่มุ่งเน้นเรื่องเสริมขวัญและกำลังใจนั้น มิติ ของวิธีคิดแก้ปัญหาที่ถูกมองข้ามไปค่อนข้างมากก็คือ ด้านปัญญาและด้านการเตรียมการ

บรรดาผู้เข้าร่วมปฏิบัติการทำบุญเพื่อชาติดังกล่าวนั้น ส่วนใหญ่น่าจะมาเข้าร่วมเพราะศรัทธาในตัว **ผู้นำ** (คล้ายกับกบฏผู้มีบุญในอดีต) หากแต่ไม่น่าจะเข้าใจสาเหตุและผลลัพธ์ที่จะเกิดจากวิธีการแก้ปัญหาของตนอย่างถ่องแท้ นั่น และยังมีลักษณะ "อ่อนซ้อมไปหน่อย" อันเป็นจุดอ่อนของวิถีคิดของคนไทย

(2) แม้จะไม่ค่อยมีผลอย่างจริงจังในทางเศรษฐกิจเนื่องจากรูปแบบการรณรงค์นั้นมิสมรรถนะสำหรับการแก้ปัญหาฉับพลัน เช่น มหันตภัยจากธรรมชาติต่าง ๆ เท่านั้น มิใช่การต่อสู้กับปัญหาโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจโลก แต่ทว่าในทางกลับกัน ผลข้างเคียงที่เกิดขึ้นน่าจะเป็นผลในการเสริมบทบาทของสถาบันดั้งเดิมให้เด่นชัดขึ้นมา เช่น พุทธศาสนาที่เคยเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทยให้ยังคงมีบทบาทหน้าที่สำคัญในการแก้ไขปัญหาใหม่ ๆ ของสังคม โดยทำหน้าที่เป็นแหล่งพลังงานสำรอง (resource) ทั้งด้านความคิดและการกระทำ ในด้านแนวคิดช่วงระยะวิกฤตนั้น บรรดาคอลัมน์จำนวนไม่น้อยในหนังสือประเภทธุรกิจต่างพากัน "หันหน้าเข้าวัด" เป็นทิวดแถว ชนชั้นสูง และชั้นกลางจำนวนมากที่เป็นสมาชิกของสมาชิกคนเคยรายเมื่อลงมือทำอะไรเพื่อแก้ไขเรื่องหุนตคต่ำไม่ได้ ก็ได้หยิบยืมวิถีคิดเรื่อง "การทำใจ การรู้จักปลง สมบัติผลัดกันชม" มาจากแหล่งวิถีคิดทางพุทธศาสนา ในแง่นี้ต้องนับว่าพุทธศาสนาทำหน้าที่เป็นเพื่อนที่ดีของระบบทุนนิยม กล่าวคือในช่วงเวลาเฟื่องฟูของระบบก็มีได้ปฏิเสธขัดขวางอย่างแข็งขัน (กระแสด่วนน้อยที่ต่อต้านระบบทุนนิยมอย่างออกนอกหน้า เช่น สันตือโสภกก็ถูกแผนสะกัดดาวรุ่งเจียตคเวทึไปอย่างรวดเร็ว) และในยามที่ระบบทุนนิยมไทยบอบช้ำ ก็ยังช่วยทำหน้าที่เป็นเพื่อนใจที่ช่วยปลอบประโลมให้กำลังใจและช่วยเหลือกันไปตามมีตามเกิด

ในอนาคต จะยังมีปริศนาใจต่อไปว่า เมื่อระบบทุนนิยมสามารถเงหน้าอำปากได้แล้ว จะยังย้อนกลับไปพัฒนาเพื่อนคนเก่าคนนี้หรือไม่ ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ระหว่างระบบทุนนิยมกับสถาบันดั้งเดิมที่เป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมนั้น มักมีชะตากรรมร่วมกับทรัพยากรธรรมชาติ คือมีแต่ **คักตวงเอามาใช้** และไม่มีการพัฒนาเสริมสร้างขึ้นมาใหม่

(3) ในเวลาเดียวกัน ก็มีคำถามย้อนกลับไปทบทวนบทบาทของสถาบันวัฒนธรรม เช่น พุทธศาสนา (และสถาบันอื่น ๆ) ว่าจะทำงานในสไตส์ของ "เซนคัมแบ็ก" เท่านั้นหรือ กล่าวคือจะมีบทบาทสูงเด่นเฉพาะช่วง **ที่มีวิกฤต** และเป็นปฏิบัติการ **แบบฉับพลัน** (spontaneous) หลังจากสภาวะวิกฤตเข้าสู่สภาพปกติ กองทัพธรรมเหล่านี้จะถอยกลับเข้าสู่กรมกอง (เข้าป่าวิปัสณาอย่างเดิม) โดยไม่มีปฏิบัติการในแง่ป้องกันวิกฤตการณ์ครั้งหน้าหรืออย่างไร

(ข) **กระแสท้องถิ่นนิยม** สำหรับกระแสท้องถิ่นนิยมนี้มีความหลากหลายมาก มีขนาดตั้งแต่ระดับโลกจนถึงระดับใหญ่และกระจายตัวอยู่ตามกลุ่มและชนชั้นต่าง ๆ

(1) **จิตใจชาตินิยมแบบระดับมหภาค** ฟาร์อีสเทิร์น อีโคโนมิกรีวิว (อ้างจาก *ผู้จัดการ* 11 พ.ค. 2541) จากบทความเรื่อง "ไอเอ็มเอฟ ท้ามกลางกระแสชาตินิยมเอเชีย" มีใจความหลักว่า หลังจากที่ทำตัวเป็นเด็กดีของครุใหญ่ IMF มาชั่วระยะหนึ่งแล้วไม่ประสบผลสำเร็จ บรรดากลุ่มนักธุรกิจ นักการเงิน และภาคอุตสาหกรรมของไทยก็เริ่มสงสัยในเจตนาของครุใหญ่ว่าจะเล่นไม่ซื่อเสียแล้ว และยังมีเหตุการณ์ที่ต่างประเทศเข้ามากวาดซื้อกิจการที่คนไทย/เอเชียปลุกขึ้นมาตั้งแต่บรรพบุรุษ ก็ยิ่งก่อกระแสความโกรธเกรี้ยว และหันไปหาวิธีการ "แข็งเมือง เป็นอิสระไม่ขึ้นต่อระบบเศรษฐกิจโลก" ดังเช่นที่มีการตีความกระแสพระราชดำรัสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว "มันต้องถอยหลังเข้าคลอง มันจะต้องอยู่อย่างระมัดระวัง และต้องกลับไปทำกิจการที่อาจจะไม่ค่อยซับซ้อนนัก" ว่าเป็นการเรียกร้องให้พิทักษ์อธิปไตย (ทางเศรษฐกิจ) ของประเทศ จนถึงขั้นพยายามที่จะเลิกแข่งขันในระบบตลาดโลก เนื่องจากนักธุรกิจของไทย (ซึ่งเป็นคนไทยเชื้อสายจีนเป็นส่วนใหญ่) สูญเสียผลประโยชน์มหาศาล พวกเขาจึงหันมาอิงแอบกับอารมณ์ความรู้สึกแบบชาตินิยมพร้อม ๆ กับปัญญาชนไทยกลุ่มหนึ่ง เช่น ที่ปรากฏในวารสาร *วิทัศน์* ฉบับ "ไทยในยุควัฒนธรรมทาส"

เกี่ยวกับความรู้สึกชาตินิยมนี้ เคยมีข้อสังเกตมานานแล้ว ประเทศไทยไม่เคยต้องผ่านฉากประวัติศาสตร์สงครามล่าอาณานิคมอย่างเลือดเดือด ดังนั้นความรู้สึกชาตินิยมจึงไม่บังเกิดขึ้นในสายเลือดอย่างแท้จริง เพราะอารมณ์ความรู้สึกดังกล่าว ต้องมีเงื่อนไขความเป็นจริงรองรับ นี่ก็นำมาสู่คำถามที่ว่า เหตุการณ์วิกฤตการณ์เศรษฐกิจครั้งนี้จะสามารถทำหน้าที่เป็นเงื่อนไขความเป็นจริงรองรับการสร้างกระแสความรู้สึกชาตินิยมได้จริงหรือไม่ ทั้งนี้เพราะยังมีบทเฉพาะกาลของระบบทุนนิยมที่ว่า "ทุนนั้นไม่มีชาติ" มาค้ำคองอยู่

(2) **กระแสชาตินิยมทางการบริโภคร** เป็นอีกกระแสหนึ่งที่แพร่หลายมากเนื่องจากมีการรณรงค์อย่างกว้างจนปัจจุบัน แทบจะไม่มีใครไม่เคยได้ยินคำขวัญที่ว่า "กินของไทย ใช้ของไทย ซื้อของไทย เที่ยวเมืองไทย ร่วมใจประหยัด" มีสาเหตุหลายประการที่ทางออกทางนี้ถูกเลือกมาใช้อย่างกว้างขวาง เช่น เป็นทางออก มีเนื้อหาที่ง่าย ๆ ไม่สลับซับซ้อนเพราะเป็นเรื่องของกระบวนการบริโภคที่ผู้มีส่วนร่วมสามารถตัดสินใจได้อย่างอิสระและง่ายดายกว่าเรื่องกระบวนการผลิต เป็นรูปแบบที่เปิดโอกาสให้คนส่วนใหญ่ได้เข้าร่วมโดยง่าย เช่น บรรดาภรรยาของผู้นำสังคมสามารถจัดงานซื้อสินค้าไทย และผู้ไปเที่ยวงานก็เลือกซื้อสินค้าไทยไปใช้ได้

แน่นอนว่า คงไม่มีใครที่จะคัดค้านวิธีการรณรงค์ชาตินิยมทางการบริโภค

ดังกล่าวว่าเป็น "สิ่งที่ไม่ดี" แต่หากถามว่าวิธีการนี้เป็น "วิธีการแก้วิกฤตการณ์เศรษฐกิจที่มีประสิทธิภาพ" หรือไม่นั้น อ.รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ ก็เป็นผู้หนึ่งที่ไม่เห็นด้วยด้วยเหตุผลที่ว่า การมีชาตินิยมในด้านการบริโภคเท่านั้น โดยยังคงปล่อยให้ข้ออื่น ๆ ของระบบเศรษฐกิจคือ ด้านการผลิต การค้าและการลงทุนยังคงเป็นอิสระ ไม่น่าจะเป็นคำตอบของการแก้ปัญหา และเมื่อขยายสากลนี้ไปในระดับโลก อ.เสกสรร ประเสริฐกุล ก็ตั้งคำถามว่า ใครจะยอมซื้อของที่เรขาย หากเราไม่ยอมซื้อของของเขาเป็นการแลกเปลี่ยน (*Bangkok Post* 30 Oct, 1997) ส่วนปัญหาในภาคปฏิบัติก็คือ ทุกวันนี้เราแทบจะแยกแยะไม่ออกแล้วว่า อะไรเป็นสินค้าไทยไม่ไทย ไทยตรงไหน (เช่น ผลิตโดยคนไทย แต่วัตถุดิบต่างประเทศ) ซึ่งสอดคล้องกับการสำรวจพฤติกรรมผู้บริโภคที่ใช้สอยของเยาวชนในยุคเงินบาทลอยตัว (*กรุงเทพธุรกิจ* 20 ธ.ค. 40) ที่พบว่าเยาวชน 82.4% สนใจจะซื้อสินค้าไทยจะได้มีส่วนช่วยแก้ปัญหาของประเทศ แต่ส่วนใหญ่ยังไม่ออกว่ามีสินค้าอะไรบ้างที่เป็นของไทย ๆ

อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีผู้มองเห็นอันตรายของการรณรงค์ชาตินิยมทางการบริโภคในหลายแง่มุม เช่น เป็นมาตรการระยะสั้นในการป้องกันเงินของคนไทยไม่ให้รั่วไหลไปยังประเทศอื่น และแม้มาตรการนี้จะไม่ได้ผลในแง่เป็นเป้าหมายในตัวเอง (ends) แต่อย่างน้อยปฏิบัติการเช่นนี้ก็ป็นหนทาง (means) ในการปลูกฝังความรู้ลักษณะชาตินิยมให้แก่ผู้บริโภครุ่นต่อไปในอนาคต

ควบคู่ไปกับการรณรงค์ชาตินิยมของการบริโภค มีคุณลักษณะหลายประการของ "การบริโภคแบบไทย ๆ" เช่น กินง่าย อยู่ง่าย ใช้ง่าย ประหยัด กินพออิ่มนุ่งพออุ่น" คุณลักษณะดังกล่าวถูกแปรรูปออกมาเป็นกระบวนการรณรงค์การออมเงิน ดังเช่น ข่าวนิตยสารพิมพ์ *Bangkok Post* (21 Apr. 1998) และ *กรุงเทพธุรกิจ* (12 มิ.ย. 41) ลงข่าวเรื่องธนาคารแห่งประเทศไทยรณรงค์ให้คนกลุ่มต่าง ๆ "รักการประหยัดและการออม" อย่างต่อเนื่อง โดยมีโครงการย่อย ๆ หลายโครงการ เช่น โครงการสร้างวิจัยทางการเงินให้แก่กลุ่มวัยรุ่น เป็นต้น

ผู้เขียนมีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับการสร้างค่านิยมเรื่องการประหยัดคอดออม ดังนี้

(i) ทั้ง ๆ ที่ระบบเศรษฐกิจของประเทศไทยได้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรามาเป็นเวลานานร้อยปีแล้ว หากทว่าระบบวิธีคิดรวมทั้งวิธีการจัดการกับเงินตราของผู้คนในสังคมยังไม่ได้เคลื่อนคล้อยตามหลังระบบเศรษฐกิจดังกล่าวเลย หรืออาจพูดได้ง่าย ๆ ว่าคนไทยส่วนใหญ่ไม่มีการวางแผนและไม่มีความวินัยทางการเงิน การที่จะสามารถประหยัดคอดออมได้นั้น

เจ้าของเงินจะต้องวางแผนเรื่องรายได้ให้สูงกว่ารายจ่ายเพื่อให้เหลือเป็นการออม แต่ปัจจุบันนี้ ลักษณะเสรีของการใช้เงินของบุคคล รวมทั้งการขยายตัวของปัจจัยยั่วชวนด้านรายจ่าย ทำให้เกิดการขาดดุลและกลายเป็นหนี้สิน ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ มิใช่ความผิดของปัจเจกบุคคล แต่เนื่องมาจากระบบสังคมไม่มีกระบวนการย่อย อบรมบ่มเพาะ (Socialization) ให้ประชาชนใช้ชีวิตในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา โดยปล่อยให้กระบวนการนี้เป็นไปตามยถากรรม และแม้จะมีการรณรงค์อย่างมากสักเพียงใดก็ตาม หากไม่มีการติดตั้งโปรแกรมวิถีคิดและวิธีการจัดการกับเงินแล้ว ผลของการรณรงค์ก็คงจะเป็นเพียงปรากฏการณ์แบบไฟไหม้ฟางที่เกิดขึ้นทุกวันในบ้านเรา

(ii) ในขณะที่สถาบันแบบใหม่ ๆ นิยมใช้วิธีการรณรงค์กับปัจเจกบุคคล ปฏิบัติการการออมนั้นได้เริ่มต้นล่วงหน้ามาแล้วในระดับชุมชน ลักษณะที่แตกต่างออกไปก็คือ ในระดับชุมชนมักไม่เริ่มต้นมากมายด้วย**การรณรงค์** ด้านจิตสำนึก (ซึ่งก็เริ่มไม่ประหยัดแล้วตั้งแต่เริ่มต้น) หากแต่เริ่มต้นด้วย**การลงมือ**กระทำ การออมนั้นมีลักษณะเป็น**กลุ่มมิใช่ปัจเจก** และเป็นลักษณะ**บังคับออม** (forced saving) กล่าวคือ ถึงเวลาต้องมาออมและใช้กลุ่มเป็นแรงผลักดัน เป้าหมายของการออมนั้น มิใช่ออมก็เพื่อออม แต่ขยายเป้าหมายว่าจะออมเพื่อสวัสดิการกลุ่มหรือออมเพื่อลงทุนการผลิต จากประสบการณ์ที่ผ่านมาพิสูจน์แล้วว่าวิธีการออมแบบชุมชนนั้นประสบความสำเร็จมากกว่า ดังนั้นสถาบันเศรษฐกิจใหม่ ๆ ควรศึกษาบทเรียนดังกล่าวมาให้ครบถ้วนชุด

(iii) อันที่จริง การรณรงค์เรื่องการอดออมเพื่อสร้างเงินทุนของชาตินั้น ควรเริ่มต้นมาตั้งแต่เมื่อเริ่มมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 แล้ว เพราะในทางทฤษฎี การพัฒนาเศรษฐกิจนั้นควรใช้เงินทุนที่ออมมาจากในประเทศ แต่เนื่องจากประเทศไทยขณะนั้นนิยมการ "โตแล้วเรียนลัดดีกว่า" ดังนั้น จึงมุ่งไปหามาตรการ "กู้เข้าไปอย่าได้ถอย" และการสร้างบรรยากาศการลงทุนจากต่างประเทศ และกำลังเสวยผลพวงจากวิธิดังกล่าวอยู่ในปัจจุบัน ดังนั้น การอดออมภายในประเทศนี้จึงเป็นกระบวนการที่มาถึงอย่างล่าช้ามาก อย่างไรก็ตาม เราก็คงต้องถือว่า "มาช้ายังดีกว่าไม่มาเลย" และหากเราจะเริ่มนับหนึ่งใหม่ในการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทางเล็กลง ก็คงต้องอาศัยกระบวนการประหยัดอดออมจากเงินทุนในประเทศอย่างแน่นอน บทเรียนอันมั่งคั่งและได้ผลมีอยู่มากมายแล้วในระดับชุมชนที่สังคมระดับมหภาคควรจะเก็บรับมาใช้ มิใช่สักแต่การรณรงค์อย่างผิวเผินและเฉพาะกิจเท่านั้น

(3) **กระแสชาตินิยมด้านการผลิต** ภายในกระแสนี้มีระดับของการให้คำอธิบายอยู่หลายระดับโดยอยู่ภายใต้ brand name ร่วมกันว่า "เศรษฐกิจชุมชน" ระดับที่ง่าย ๆ ที่สุดก็เช่น ตัวอย่างคอตมันน์เรื่องเล่าป่า "เศรษฐกิจชุมชนทองผาภูมิ" (*กรุงเทพธุรกิจ* 8 พ.ค. 2541) ที่เล่าถึงโครงการ "หมู่บ้านปตท.พัฒนา" ที่มุ่งให้ชาวบ้านทำการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก เหลือ

แล้วจึงขาย ส่วนด้านสังคมและวัฒนธรรมก็เน้นเรื่องการนำเอาภูมิปัญญาพื้นบ้านมาแก้ปัญหา รวมทั้งคุณค่าในการมีชีวิตที่เรียบง่าย ด้านการเมืองเน้นเรื่องการมีส่วนร่วมสิทธิชุมชนในการจัดการ กับทรัพยากรธรรมชาติ ในการเล่าขานถึงตัวอย่างแบบนี้ ผู้เขียนมีข้อข้องใจอยู่ 2-3 ประการเกิดขึ้นอยู่เสมอ คือ หากการย้อนกลับไปใช้เศรษฐกิจชุมชนเป็นเรื่องที่ดีและทำได้ไม่ยากเย็นนักตามที่เล่ามา เหตุใดวิธีการดังกล่าวจึงไม่แพร่หลายอย่างรวดเร็ว และปัจจุบันนี้สัดส่วนของชุมชนที่ใช้เศรษฐกิจชุมชนนั้นมีมากน้อยแค่ไหนแล้ว เป็นกรณีส่วนใหญ่หรือเป็นกรณียกเว้น เป็นต้น

ในระดับที่สองที่ขยายการมองเศรษฐกิจชุมชนแบบ "มาคนเดียวได้แต่" ให้มีภาพกว้างมากขึ้นก็เช่น ข้อเสนอของคุณ โสภณ สุภาพงษ์ (*ผู้จัดการรายวัน* 8 พ.ค. 41) ที่เริ่มมองตั้งแต่การจัดการกับปัญหาเฉพาะหน้าที่เป็นผลพวงของวิกฤตเศรษฐกิจคือ คนตกงาน โดยคาดหวังให้องค์กรชุมชนต่าง ๆ เป็นที่รองรับกลุ่มคนเหล่านี้ เงื่อนไขที่ชุมชนเหล่านี้จะดำเนินการเช่นนี้ได้ ตัวชุมชนเองก็ต้องมีระบบเศรษฐกิจที่พอเพียงเสียก่อน หนทางบรรลุเป้าหมายดังกล่าวต้องสร้างเป็นนโยบายแห่งชาติขึ้นมา มิใช่การช่วยเหลือในระดับองค์กรการกุศล มูลนิธิ หรือแม้แต่กระทรวงใดกระทรวงหนึ่ง (*ผู้จัดการ* 29 มิ.ย. 41) ทั้งนี้เพราะระบบเศรษฐกิจชุมชนที่จะพึ่งตัวเองได้อย่างยั่งยืนยาวนานนั้น จะต้องมิใช่ภาพแบบโอเอซิสในกลางทะเลทราย หากแต่ต้องอาศัยเครือข่ายขนาดใหญ่หนุนช่วยประสานกัน

และในระดับสุดท้ายที่มีการมองอย่างรอบด้านที่สุดคือ การมองเศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนเสี้ยวหนึ่งของระบบเศรษฐกิจทั้งระบบ เมื่อมีการขยับที่จุดนี้ ก็ต้องส่งผลสะท้อนไปถึงระดับอื่น ๆ รวมทั้งเป็นข้อเสนอที่เริ่มต้นจากสภาพความเป็นจริงในปัจจุบันที่ประเทศไทยได้ถอยหลังมาชนฝาและติดตัวแดงอยู่แล้ว ตัวอย่างคำอธิบายนี้ได้แก่ ข้อเสนอ 11 ประการของ "คำประกาศแห่งยุคสมัย" ในหนังสือ*หนึ่งคร้วเรือน สองวิถีการผลิต (วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง* ฉบับที่ 6/ก.ค. 2541) เช่น ให้มั่นใจในตัวเอง และเชื่อมั่นนักลงทุนในประเทศมากกว่าข้างนอก ให้เสริมความแข็งแกร่งให้สถาบันการเงินของชุมชนและเศรษฐกิจชุมชน สร้างตลาดภายในมากกว่าหวังพึ่งตลาดภายนอก เป็นต้น หรือตัวอย่างคำอธิบายของวิทยากร เชียงกุล (*กรุงเทพธุรกิจ* 18 พ.ค. 41) ที่เสนอว่า ต้องมีการปรับโครงสร้างเศรษฐกิจทุกส่วนไปพร้อม ๆ กัน เช่น โครงสร้างการใช้พลังงานต้องเปลี่ยนมาใช้ไฟฟ้าและการขนส่งทางน้ำให้มากขึ้น เพื่อลดรายจ่ายค่านำเข้าจากน้ำมัน (ซึ่งอาจต้องแลกด้วยการล้มของอุตสาหกรรมบางประเภท) เป็นต้น รวมทั้งต้องหันมาทบทวนเรื่องการผลิตที่ต้องให้ความสำคัญกับปัจจัยสี่เฉพาะบางตัว เช่น อาหารและยาโรค ซึ่งเท่ากับการหันไปหาการส่งเสริมภาคเกษตรที่ส่วนทางกับกระแสการพัฒนาที่ผ่านมา

การเคลื่อนไหวภาคปฏิบัติ: มีสตางค์น้อยลง แต่มีสติและความฉลาดมากขึ้น

ในขณะที่ผลลัพธ์ของการถกเถียงด้านแนวคิดต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ไม่รู้ผลแพ้ชนะ แต่ในสภาพความเป็นจริงนั้น ประชาชนทุกกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากเศรษฐกิจขาลงในรูปแบบต่าง ๆ จำเป็นต้องดิ้นรนเคลื่อนไหวเพื่อความอยู่รอดเอาไว้ก่อน ในที่นี้จึงจะยกตัวอย่างการดิ้นรนเคลื่อนไหวบางรูปแบบที่เกิดขึ้นทั้งระดับกลุ่มและบุคคล โดยที่ผู้เขียนพิจารณาว่า แม้การเคลื่อนไหวดังกล่าวจะมาจากแรงผลักดันทางเศรษฐกิจ แต่ทว่าปฏิบัติการดังกล่าวก็มีนัยยะและความหมายเชิงสังคม-วัฒนธรรม เคลื่อนตัวตามไปด้วย

ตัวอย่างของการเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรมประการหนึ่งก็คือ ในช่วงเศรษฐกิจขาขึ้น คนส่วนใหญ่เฝ้ามองแต่ด้านบวกของปรากฏการณ์ แต่ทว่าในช่วงเวลาดังกล่าว เมื่อมีสตางค์มากขึ้น คนไทยก็กลับมีสติน้อยลง โดยส่วนใหญ่มักลืมหูลงระเหิงไปกับความมั่งคั่ง ส่วนความสุขสบายก็ทำให้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์และความเฉลียวฉลาดค่อย ๆ เลือนหายไป อันนับว่า เป็นการไม่คุ้มค่าทางวัฒนธรรมเอาเสียเลย ในทางตรงกันข้าม เมื่อถึงช่วงหมดสตางค์ คนไทยกลุ่มใหญ่ก็ได้สติรู้ตัวกลับคืนมา รวมทั้งความเฉลียวฉลาดและความคิดสร้างสรรค์พลิกเพลงในการเอาชีวิตรอดก็ถูกกู้กลับคืนมา ดังจะได้ยกตัวอย่างรูปธรรมดังต่อไปนี้

(1) **เริ่มต้นจากกลุ่มผู้ตกงาน** กลุ่มผู้ตกงานเป็นกลุ่มคนที่ได้แรงเหวี่ยงจากเศรษฐกิจขาลงอย่างโดยตรงและรุนแรงที่สุด และการตกงานครั้งนี้ของไทยนับว่าเป็นครั้งประวัติศาสตร์ เพราะมีความเสมอภาคมากเนื่องจากมีคนตกงานจากทุกระดับชั้น ทุกระดับการศึกษา ทุกเพศทุกวัยทุกอาชีพ ดังนั้น บทเรียนในการดิ้นรนเพื่อเอาชีวิตรอดของกลุ่มตกงานเหล่านี้ จึงมีอยู่อย่างหลากหลายและมั่งคั่งทีเดียว

ในกรณีของการตกงานของกลุ่มผู้ที่มีเงินสูง เช่น คุณสิริวัฒน์ วรเวทวุฒิคุณ เจ้าของกิจการธุรกิจสร้างคอนโดมิเนียมที่ได้กล่าวถึงไปแล้วนั้น จะเห็นได้ว่า เมื่อคนมีเงินสูงเช่นคุณสิริวัฒน์ ตกลงมาข้างล่างนั้น ต้นทุนทางธุรกิจของเขาอาจจะสูญหายไป หากทว่าต้นทุนด้านความรู้และทางวัฒนธรรมนั้นยังสามารถทำหน้าที่เป็นไฟสำรองฉุกเฉินช่วยประคองตัวได้ (*กรุงเทพธุรกิจ* 24 ก.ย. 40) คุณสิริวัฒน์จับด้านบริหารธุรกิจการเงินมา ดังนั้นเมื่อจะเริ่มต้นกิจการใหม่ขนาดเล็กก็ได้มีการคำนวณหลักการตลาดแบบ 4P มาใช้ เช่น ต้องมีการคุยกันในคนทำงานว่าจะขายอะไรดี (product) จะเอาไปขายที่ไหน (place) จะขายสักวันละเท่าไร (price) จะสร้างเอกลักษณ์จุดขายของแซนวิชของตัวเองได้อย่างไร ตัวคุณสิริวัฒน์เองก็รู้จักเทคนิคการเจรจาต่อรองกับตำรวจเทศกิจ มีการฝึกอบรมพนักงานแบบ on-the-job training โดยในระยะแรก จัดให้ไปขายเป็นคู่ ๆ เพื่อแก้ปัญหาเรื่องความอาย เป็นต้น

อีกกรณีหนึ่งที่เป็นข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์เช่นเดียวกัน (*กรุงเทพธุรกิจ* 13 มิ.ย. 41) เป็นบริษัทประกอบการอสังหาริมทรัพย์รายย่อยที่พึ่งทะลายนามที่สุดในวิกฤตการณ์ครั้งนี้ จึงได้ขยายช่องทางหารายได้ด้วยการลงทุนเปิดรายขายขนมจีนแปดรีว 4 แห่ง โดยใช้คอนเซ็ปต์ "สาวออฟฟิศขายขนมจีน รู้ความยากจน" โดยจัดระบบให้พนักงานทำงานที่ออฟฟิศในตอนช่วงเช้า พอช่วงบ่ายก็แยกย้ายออกไปขายขนมจีนตามจุดต่าง ๆ และนำเอาเงินกำไรมาหมุนเวียนลดเงินเดือนส่วนหนึ่งของพนักงาน โดยไม่ต้องเลิกงานหรือลดเงินเดือน

สำหรับกรณีการตกงานของคนที่ยังมีระดับยอดหนี้สูงนั้น ยังไม่มีข่าวคราวให้โด่งดังนัก เพราะเป็นปรากฏการณ์ที่เกือบจะธรรมดาไปเสียแล้วที่จะมีการตกงานของคนระดับล่าง ผู้เขียนได้ลองสอบถามกลุ่มสาวโรงงานที่ต้องถูกปิดกิจการว่า คนที่ถูกปลดออกนั้นได้ไปทำอะไรบ้าง และพบว่าโดยส่วนใหญ่แล้วเมื่อหลุดออกจากภาคอุตสาหกรรม แรงงานเหล่านี้มักจะต้องไปเอาชีวิตรอดในระบบเศรษฐกิจรายย่อยหรือนอกระบบ เช่น ไปเดินขายล็อตเตอรี่ที่มีนายทุนออกทุนให้ ที่นิยมมากที่สุดก็คือ ร้านขายเร่ส้มตำไถ่อย่างที่ยขายตัวอย่างมาก รวมทั้งรูปแบบการเปิดท้ายรถนำเอาของใช้ส่วนตัวมาขายที่เป็นทางออกของคนหนุ่มสาวชั้นกลางรุ่นใหม่

มีบางกรณีในกลุ่มคนตกงานในเมืองได้ใช้วิถีทางออกแบบ*ส่วนรวม*มากกว่าแบบ*ส่วนตัว*ที่กล่าวมาแล้ว ตัวอย่างเช่น กรณีคนงานโรงงานเย็บเสื้อผ้าสำเร็จรูปที่ถูกปิดกิจการได้ออกมารวมกลุ่มกันจัดระบบแบบบริหารด้วยตัวเอง โดยมีสมาชิกบางคนในกลุ่มออกไปหาพวกตลาดทางเลือก หากคนเป็นผู้ประสานงานจัดการ บางคนทำบัญชี เป็นต้น เมื่อซักถามกลุ่มคนงานเหล่านี้ก็พบว่า ปัญหาที่มีอยู่ก็คือ รายได้ที่ไม่สม่ำเสมอของระบบแบบนี้ ซึ่งในอนาคต กลุ่มต้องหาทางเอาชีวิตรอดอยู่ท่ามกลางรายได้ที่ไม่สม่ำเสมอดังกล่าว รูปแบบกิจกรรมเช่นนี้ ต้องอาศัยจิตใจแบบเก่าก็คือ "รวมกันเราอยู่" แต่ทว่าต้องปรับปรุงทักษะแบบใหม่ เช่น ทักษะด้านการตลาดหรือการจัดการในกลุ่มให้เพิ่มมากขึ้น

มีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับการตกงานครั้งประวัติศาสตร์ครั้งนี้ว่า

(i) ผลกระทบในด้านค่านิยม

วิรัตน์ แสงทองคำ (*ผู้จัดการ* 13 พ.ค. 41) เขียนไว้ในเรื่อง "10 ปีของสังคมดาวรุ่ง" ว่า สังคมธุรกิจไทยในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา สร้างความร่ำรวยอย่างรวดเร็วแต่ไร้รากฐาน สภาวะดังกล่าวได้สร้างคนรวยรุ่นใหม่ที่ยิ่งคั่งมาจากธุรกิจประเภทไฟแนนซ์หรืออสังหาริมทรัพย์ และเนื่องจากคนกลุ่มนี้โตมาได้เพราะ "โอกาส" ที่ประจวบเหมาะมากกว่า "การพากเพียรฝึกปรือฝีมือ" ความสำเร็จในการทำงานของพวกเขาจึงเป็นเรื่องผิวเผิน หากแต่มีปัจจัยอื่น ๆ มาประกอบมากกว่าเช่น

จบการศึกษาในระดับดี และเรียนรู้**เทคนิค**จากโลกตะวันตก (แต่มิใช่เรียนรู้**ประสบการณ์**จากต่างประเทศ) คำนิยมเรื่อง "การประสบความสำเร็จอย่างรวดเร็ว" ด้วยหนทางที่กล่าวมานี้กำลังจะแพะรอก่อนลงในพื้นดินธุรกิจไทย แต่ก็ต้องมาเผชิญกับพายุโหมลมแรงจนถูกโคล่นล้มไปก่อน บรรดาดาวรุ่งเหล่านี้กลายเป็นดาวร่วงไปเป็นทิวแถว และอาจเป็นไปได้ว่า ในอนาคต แบบฉบับด้านค่านิยมของนักธุรกิจไทยอาจจะต้องย้อนกลับไปใช้แบบฉบับของอาเหลียงในเรื่อง "ลอดลายมังกร" อีกครั้งหนึ่ง รวมทั้งกลุ่มคนหนุ่มสาวที่เคยเชื่อเรื่อง "Fast money Easy Job" แต่ต้องเสี่ยงภัยกันบ้าง ก็อาจจะต้องทบทวนค่านิยมของตนเสียอีกครั้งหนึ่ง

(ii) การหลงเหลือของต้นทุนทางวัฒนธรรมและความรู้ดั้งเดิม

จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ภาคเศรษฐกิจที่รองรับกลุ่มผู้เคราะห์ร้ายจากวิกฤตเศรษฐกิจมากที่สุด ก็คือการค้าขายรายย่อย และการค้าที่ทำน่าจะไปได้ก็คือ การค้าขายอาหาร ทั้งนี้โดยมีเงื่อนไขว่า ผู้ที่จะกลับมาตั้งหลักที่การทำงานนั้นจำเป็นต้องมีฐานความรู้ดั้งเดิมเกี่ยวกับการทำอาหารพอสมควร ในเวลาเดียวกัน ความหลากหลายในวัฒนธรรมการทำอาหารก็ยังคงต้องมีอยู่ ลองนึกภาพเล่น ๆ ว่าหากในอนาคตเด็กไทยโตขึ้นมาแบบที่ไม่เคยเดินเข้าครัวทำอาหารกินเองเลย เมื่อความรู้ในการทำอาหารไปกระจุกตัวอยู่ในมืออาชีพรุ่นเล็ก ๆ แต่คนส่วนใหญ่ทำอะไรกินเองไม่เป็น หรืออาหารไทยมีอยู่เพียง 3-4 อย่าง เมื่อนั้น ทางออกสำหรับหนีวิกฤตการณ์เศรษฐกิจทางนี้ก็คงเป็นทางตัน

หากย้อนถอยหลังกลับไปดูระยะเริ่มแรกของแผนพัฒนาเศรษฐกิจ เราจะพบว่า การสอดใส่ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่เข้ามาแทนที่เศรษฐกิจแบบดั้งเดิมนั้น จะมีหลักประกันว่าการเข้ามาแทนที่นั้นจะยืนยาวก็ต่อเมื่อการพัฒนานั้นต้องถอดโปรแกรมวิธีคิดเก่าออกและใส่โปรแกรมใหม่เข้าไปแทนด้วย เหตุผลที่ว่าชาวนาไทยเป็นจากควายเนื้อมาเป็นควายเหล็ก เปลี่ยนจากค่านิยมเรื่อง "ความสะอาดสบาย" ที่มาพร้อมกับความทันสมัย ดังนั้น ในข้อเสนอที่จะย้อนกลับไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมไม่ว่าจะเลือกโดยสมัครใจหรือถูกเงื่อนไขบังคับเช่น กรณีของการตกงานระบบค่านิยมที่จะนำมาเข้าสู่กับระบบเศรษฐกิจแนวใหม่ก็ต้องเป็นคุณค่าเรื่องความอดทนต่อความยากลำบาก ความเพียรทน การทำงานหนัก อนาคตต่อไปนี้จึงจะเป็นบทพิสูจน์ว่า ต้นทุนด้านค่านิยมของสังคมไทยยังคงหลงเหลือมากพอให้ฟื้นฟูได้หรือไม่ กองทุนฟื้นฟูค่านิยมของไทยจะทำงานได้ผลหรือไม่

(2) การส่งเสริมหัตถกรรมชุมชน

ภาคเศรษฐกิจอีกภาคหนึ่งที่ยืนอยู่ระหว่างภาคเกษตรและอุตสาหกรรมคือ ภาคหัตถกรรม ซึ่งเป็นภาคที่เป็นม้านอกสายตาของการพัฒนาเศรษฐกิจมาโดยตลอด สินค้าหัตถกรรม

ถูกเข้าแทนที่ด้วยสินค้าจากโรงอุตสาหกรรมตามกลไกของตลาด ทั้ง ๆ ที่ภาคหัตถกรรมเคยเป็นภาคเศรษฐกิจที่มีประวัติความเป็นมาอย่างเก่าแก่ยาวนานคู่กับสังคมไทย ดังที่มีคำกล่าวที่ว่า "หมดจากหน้านา ผู้หญิงก็ทอผ้า ผู้ชายก็ตีเหล็ก"

ในช่วงภาวะวิกฤต งานหัตถกรรมชุมชนได้กลายเป็นแหล่งพลังสำรองในการบรรเทาความรุนแรงของปัญหาได้ในระดับหนึ่ง ตัวอย่างผลิตภัณฑ์ที่มีหลากหลายมากที่สุดคือ ผลิตภัณฑ์เครื่องจักสานที่ทำจากไม้ไผ่ อันเป็นไม้คู่บุญของชุมชนชนบทไทยมาแต่ครั้งไหน ๆ การทำไม้กวาดและมิดเหล็กน้ำพี้จากอูตรดิตถ์ หมู่บ้านทำเครื่องดนตรีไทย หมู่บ้านปั้นหม้อและภาชนะใช้ในครัวเรือน หัตถกรรมจากเครื่องดินเผาทั้งหลาย แม้แต่ของประดับตกแต่งบ้าน เช่น ตุ๊กตาชาววัง (*กรุงเทพธุรกิจ* 10 พ.ค. 41) ชาวบ้านที่ทำหัตถกรรมเครื่องจักสานไม้ไผ่จากอำเภอพนัสนิคมให้สัมภาษณ์ว่า ธุรกิจของพวกเขาไม่ค่อยได้รับผลกระทบมากมายนักจากวิกฤตเศรษฐกิจครั้งนี้ (*Bangkok Post* 6 Feb 1998)

เมื่อความเข้าใจบางอย่างเกี่ยวกับหัตถกรรมที่มีการเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากเมื่อเกิดระบบอุตสาหกรรมขึ้นใหม่ ๆ นั้น สินค้าจากโรงงานจะเข้ามาตีตลาดแทนที่สินค้าที่ทำจากมือไปทีละประเภท ทำให้เกิดความเชื่อว่า ในท้ายที่สุดเมื่อกระบวนการแทนที่เป็นไปอย่างสมบูรณ์ การผลิตสินค้าจากระบบหัตถกรรมก็คงจะสูญพันธุ์ไปจากสังคมมนุษย์ อย่างไรก็ตาม แม้จนกระทั่งทุกวันนี้ การผลิตแบบหัตถกรรมก็ยังดำรงอยู่ ในประเทศที่พัฒนาแล้วบางประเทศมีรายได้จากสินค้าหัตถกรรมอย่างเป็นกอบเป็นกำ การดำรงอยู่ของสินค้าหัตถกรรมนั้นอาจจะอธิบายได้จากหลักความต้องการที่มีหลายมิติของมนุษย์ว่า นอกจากมนุษย์เราจะต้องการของกินของใช้จากภาคเกษตรและภาคอุตสาหกรรมเพื่อการยังชีพที่เป็นไปตามหลักอรรถประโยชน์ของการใช้และหลักเรื่องราคาของตลาดแล้ว มนุษย์ก็ยังมีความต้องการใช้ด้านอารมณ์ความรู้สึกและสุนทรียะที่ระบบอุตสาหกรรมไม่สามารถจะตอบสนองได้ คงมีแต่สินค้าหัตถกรรมที่เป็นสินค้าที่ทำมาจาก "ใจ" เท่านั้น ที่จะตอบสนองความต้องการทางใจได้

ชุมชนชนบทหลายแห่งได้สร้างระบบเศรษฐกิจที่มีพื้นฐานของหัตถกรรมชุมชนขึ้นมาเป็นบั้งเกอร์หลบภัยจากความแปรปรวนของเศรษฐกิจโลกเพิ่มเติมจากการทำการเกษตร อย่างไรก็ตาม เพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าว จำเป็นต้องมีการพัฒนาวิธีการทำหัตถกรรมชุมชนไปพร้อมๆ กัน

ปัญหาประการแรกก็คือเรื่อง**เงินทุน** ประสบการณ์จากชุมชนหลายแห่งพบว่า หากการทำสินค้าหัตถกรรมเพื่อจำหน่ายนั้น ดำเนินการโดยปัจเจกบุคคลที่ไม่มีทุนและจำเป็นต้องไปกู้ยืมเงินทุนจากธนาคาร วิธีทำธุรกิจเช่นนี้จะมีอัตราเสี่ยงค่อนข้างสูง และมักจะไปไม่รอด สูตรแห่ง

ความสำเร็จที่ชาวบ้านค้นพบก็คือ ต้องมีการรวมกันทำเป็นกลุ่ม และกิจกรรมอันแรกที่ต้องทำก่อนก็คือการออมทรัพย์ร่วมกันเพื่อใช้เป็นต้นทุน หลักการดังกล่าวนี้สอดคล้องกับข้อเสนอที่ว่า ยังเลือกทำธุรกิจที่ใช้ต้นทุนของชาวบ้านเองก็จะยังมีอัตราเสี่ยงน้อยกว่าทำธุรกิจโดยผู้ยืมจากธนาคาร ยิ่งทำกิจกรรมเป็นกลุ่มก็ยิ่งกระจายอัตราเสี่ยงออกไปให้น้อยกว่าทำลำพังคนเดียว

ปัญหาที่สองก็คือ ปัญหาด้าน*การผลิต* เนื่องจากสินค้าหัตถกรรมถือกำเนิดขึ้นมาเพื่อเป็นข้าวของเครื่องใช้เฉพาะกลุ่มคนในท้องถิ่น และมุ่งประโยชน์ในการใช้มากกว่าอย่างอื่น ๆ ดังนั้น ผลผลิตที่ออกมาจากระบบการผลิตขนาดเล็กที่มีเป้าหมายดังกล่าวจึงมีรูปแบบที่จำกัดซ้ำซากเหมือน ๆ กัน ระยะเวลาที่ใช้ในการผลิตไม่แน่นอน (ทำเมื่อมีเวลาว่าง) การผลิตสินค้าแต่ละชิ้นจะใช้เวลามาก แต่เมื่อการผลิตดังกล่าวจะยกระดับออกไปสู่การผลิตเพื่อขายซึ่งขยายความต้องการของผู้ใช้ให้หลากหลายออกไป ก็จำเป็นต้องมีการพัฒนารูปแบบ การออกแบบผลิตภัณฑ์และการศึกษาผลิต ซึ่งในการนี้จำเป็นต้องมี "ตัวกลาง" เข้ามาทำหน้าที่เชื่อมโยงระหว่างฝ่ายผู้ผลิตและฝ่ายผู้ซื้อ เช่น กรณีของศูนย์หัตถกรรมแบบบริษัทนารายณ์ภัณฑ์ หากประเทศไทยหวังจะเอาดีทางด้านหัตถกรรมจริง ๆ (ซึ่งก็น่าจะเอาดีได้ เพราะประเทศไทยมีต้นทุนทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับด้านหัตถกรรมหลากหลายมาก) จำเป็นต้องมีนโยบายที่ส่งเสริม "ตัวกลาง" ดังกล่าวให้เพิ่มมากขึ้น

นอกจากนั้น สำหรับงานหัตถกรรมชุมชนนี้ก็เหมือนกระแสทางเลือกใหม่ ๆ ที่นอกจากจะมีการปรับตัวในด้าน*ผู้ผลิต*แล้ว ก็จำเป็นต้องปรับในด้าน*ผู้บริโภค*ด้วย ดังเช่นกรณีของผักปลอดสารพิษ ซึ่งจะมีรูปร่างหน้าตาที่ไม่สวยงามเท่าผักที่ใช้สารเคมีฆ่าแมลง ผู้บริโภคจำเป็นต้องมีฐานความรู้ใหม่ว่า "อย่าซื้อผักโดยดูที่หน้าตา แต่ต้องดูที่เนื้อใน" หรือกรณีข้าวกล้อง ข้าวซ้อมมือที่ไม่มีสีขาวสวยงามเท่าข้าวที่ขัดจนมีสีขาว เป็นต้น ในกรณีของหัตถกรรมชุมชนก็เช่นเดียวกัน ผู้บริโภคต้องมีความรู้ ว่า สินค้าที่ทำด้วยมือ นั้น นอกจากจะต้องใช้มือทำแล้ว ยังต้องใช้อารมณ์และใช้สมาธิของผู้ผลิตอีกด้วย ดังนั้น ผู้บริโภคที่เอาแต่ใจตัวเอง ผู้ที่ไม่รู้จักคิดที่ว่า "ช้า ๆ ได้พร้าเล่มงาม" หรือ "อดเปรี้ยวไว้กินหวาน" เป็นตลาดผู้บริโภคที่จะทำลายหัตถกรรมชุมชนในระยะยาว ในการนี้ ตัวกลางที่ทำหน้าที่เป็นตลาดเชื่อมโยงระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคจึงต้องทำหน้าที่เพิ่มเติมจาก "ตลาดในแง่ธุรกิจ" กล่าวคือ นอกจากแลกเปลี่ยนสินค้ากับเงินตรา รวมทั้งการให้ข้อมูลเพื่อพัฒนาการออกแบบผลิตภัณฑ์และการหีบห่อแล้ว ยังต้องทำหน้าที่สร้างความเข้าใจใหม่ ๆ ให้แก่ผู้บริโภคซึ่งเคยใช้แต่โปรแกรมวิถีคิดที่จะซื้อสินค้าจากระบบอุตสาหกรรมเท่านั้น

(3) ธุรกิจที่คิดออกไปนอกรอบ

ในช่วงเวลาที่สังคมไทยมีเงิน (ทั้งบาทและดอลลาร์) น้อยลงเช่นนี้ สังคมไทย

จำเป็นต้องมีสติและมีความฉลาดให้มากขึ้น เพื่อชดเชยกับสภาวะที่มีน้อยลง และอันที่จริงสติและความฉลาดนั้นได้เกิดขึ้นอย่างกระจายแพร่หลายอยู่ทั่วไปในหมู่ประชาชนไทยซึ่งมีความจำเป็นต้องเอาชีวิตรอด และเนื่องจากกลุ่มบุคคลเหล่านี้พบว่า หากพยายามคิดแก้ไขปัญหาวนเวียนอยู่ในกรอบเก่า ๆ เช่น หวังรอความช่วยเหลือจากรัฐบาล หรือทำการผลิตสิ่งที่เคยผลิตมาขายเท่านั้น ฯลฯ วิธีคิดดังกล่าวนี้ไม่อาจจะแก้ปัญหามาของพวกเขาได้ ดังนั้น พวกเขาจึงทะลุทะลวงกรอบวิธีคิดแบบเก่า ๆ ออกไปติดอยู่นอกกรอบ (พวกเขาจะทะลุวงได้ง่ายก็เพราะเขาอยู่ตรงเส้นกรอบอยู่แล้ว อาจถือได้ว่าเป็นอภิสิทธิ์ของพวกเขาชอบ - privilege of the marginal)

(ก) ธุรกิจตุ๊กแกส่งออก

จากลักษณะที่คุ้นชินแล้ว ขยะแขยงจากภายนอก เช่น ตุ๊กแก หากทว่าชาวบ้านในจังหวัดสกลนคร กลับมองทะลุผ่านความน่าเกลียดน่าชังจากภายนอกเข้าไปเห็นคุณประโยชน์ในแง่การเป็นยา ดังนั้น ชาวบ้านที่เสร็จจากการทำนาแล้วจึงหารายได้เสริมด้วยการจับตุ๊กแกมาอบแห้งแล้วส่งขายตลาดต่างประเทศ ส่วนไข่ตุ๊กแกที่เหลือจากการชำแหละก็นำเอามาทำปุ๋ย และเช่นเดียวกับผลิตภัณฑ์ด้านเกษตรอื่น ๆ เช่น กุ้ง ปลาที่เมื่อหามาเอามาจำหน่าย ปริมาณที่เติบโตตามธรรมชาติย่อมไม่เพียงพอ ชาวบ้านในจ.สกลนครจึงอาศัยความรู้จากการสังเกตธรรมชาติมาทำฟาร์มเลี้ยงตุ๊กแก หลังจากจัดการเรื่องการผลิตได้แล้ว ชาวบ้านก็เริ่มจัดการกับระบบตลาดและเงินทุนด้วยการรวมพลังกันจัดตั้งธนาคารหมู่บ้าน เอาเงินที่ขายได้มาออมเป็นต้นทุนและรวมกันขายให้กับตลาด ธุรกิจชุมชนในลักษณะที่แปรรูปมาจากธรรมชาติเช่นนี้ยังมีอีกมากมายที่ BOI ควรให้การส่งเสริม อย่างไรก็ตาม จุดเน้นที่สำคัญก็คือให้การริเริ่มและการใช้ภูมิปัญญามาจากชาวบ้านให้มากที่สุด (*กรุงเทพธุรกิจ* 23 ก.ค. 2541)

(ข) ธุรกิจที่มาจากรากฐานภูมิปัญญาดั้งเดิมประสานกับความรู้สมัยใหม่

นอกเหนือจากกรณีของการแปรรูปสมุนไพรบวกผสมกับธุรกิจร้านขายสินค้าและบริการเพื่อสุขภาพ (เช่น การนวดและอบประคบสมุนไพร) ที่ดำเนินการโดยสถาบันการแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข ซึ่งรู้จักกันดี จนปัจจุบันธุรกิจดังกล่าวได้อาศัยระบบตลาดสมัยใหม่เช่น แฟรนไชส์ "ร้านไท" เข้ามาขยายบริการธุรกิจนี้ กรณีดังกล่าวเป็นตัวอย่างรูปแบบฉบับที่สุดที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างธุรกิจจากรากฐานภูมิปัญญาไทย (*กรุงเทพธุรกิจ* 18 ม.ค. 41) และนอกจากกรณีที่รู้จักกันดีแล้ว แม้แต่ตัวอย่างเล็ก ๆ ที่จะกล่าวถึงต่อไป ก็จะแสดงให้เห็นการปรับประสานความรู้ ความคิดและวิธีการแบบตะวันออกและตะวันตกเข้าด้วยกัน เช่น กรณีของ "มะขามแก้วข้าททวิป" (*ผู้จัดการ* 11 มี.ค. 2541)

คุณไกรวุฒิ สุทธิพิณทุ เป็นหลานของคุณยายที่มีฝีมือด้านการทำมะขามแก้ว

ในจ.พิจิตร ที่เขาเคยกินมาตั้งแต่เล็ก ๆ ต่อมา เขาได้ข้ามน้ำข้ามทะเลไปเรียนจนจบปริญญาโทสาขา การบริหารระหว่างประเทศจากสหรัฐ หลังจากที่ตระเวนเข้าทำงานเป็นลูกจ้างในองค์กรใหญ่ ๆ และพบว่าไม่ประสบความสำเร็จเพราะไม่เข้ากับลักษณะส่วนตัว คุณไกรวุฒิจึงได้หันมาพัฒนา ระบบการผลิตผลิตภัณฑ์มะขามแก้วโดยใช้สูตรดั้งเดิมของคุณย่าคุณยาย แต่ยกระดับกระบวนการ ผลิต การบรรจุหีบห่อ การจัดการ การตลาด โดยอาศัยความรู้จากตะวันตกที่ร่ำเรียนมาให้ เป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ จนของเล่นที่เคยกินกันอยู่ในครอบครัว กลายมาเป็นผลิตภัณฑ์ระดับอินเตอร์ โดยผ่านมาตรฐานการควบคุมคุณภาพและความสะอาดที่บรรจุในหีบห่อทันสมัย แต่ยังคงรสชาติ ดั้งเดิมเอาไว้

(ค) ธุรกิจใหม่ที่ปรับเปลี่ยนค่านิยมของสังคม

ผลจากการพัฒนาชนบทให้กลายเป็นเมืองที่ผ่านมา สร้างสถาบันชุมชนแบบใหม่ ให้เกิดควบคู่มาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คือ ชุมชนแออัด และสร้างของเสียคือขยะที่ภาครัฐไม่มีช่องทางที่จะแก้ไขให้หมดไปได้ หลังจากที่ผ่านความพยายามในการแก้ปัญหา "ชุมชนเน่าเสีย" และ "สิ่งของเน่าเสีย" มาเป็นเวลานาน กระบวนการที่เกิดตามธรรมชาติจากการคืนรนเอาชีวิตรอดของชาวบ้าน ในชุมชนแออัดที่มักประกอบอาชีพใช้รถซาเล้งเก็บขยะมาขาย เมื่อมีเงื่อนไขอันดีจากภายนอก คือ กระแสอนุรักษ์ธรรมชาติที่กำลังแพร่หลายและรณรงค์ให้มีการ recycle ขยะ รวมทั้งการเปิดไฟเขียวจากภาครัฐ เช่น เทศบาลเมืองขอนแก่น โครงการซาเล้ง-สะอาดเมือง ของเครือข่ายชุมชนแออัด 45 แห่งของจังหวัดขอนแก่น ก็ได้กลายเป็นธุรกิจที่แก้ปัญหาให้กับทุกฝ่าย ที่เรียกว่าเป็น win-win solution โดยแท้ โดยฝ่ายชาวบ้านได้มีการจัดระบบการประกอบอาชีพในรูปแบบที่ถือได้ว่าเป็น "น้อง ๆ บริษัทธุรกิจ" โดยทั่วไป ทางฝ่ายเทศบาลก็ได้แก้ปัญหาคาเก็บขยะ การย่อยสลายทำลาย ขยะที่ยังไม่มีทางออกให้ตกไปได้ ในแง่สังคม เมื่อคนจนมีช่องทางทำมาหากิน ปัญหาอาชญากรรม และปัญหาสังคมอื่น ๆ เช่น ยาเสพติดก็น้อยลงไป ในแง่ภาพลักษณ์ของชุมชน เมื่อชุมชนแออัดได้ก้าวเข้ามามีบทบาทและมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของประชาคมจังหวัดโดยมีความชอบธรรมจากการรับรองของภาครัฐ ก็ส่งผลให้ภาพลักษณ์ของชุมชนแออัดในสายตาของคนทั่วไปดูดีขึ้น

โครงการซาเล้ง-สะอาดเมือง ถือได้ว่าเป็นธุรกิจชุมชนประเภทหนึ่งที่เกิดผลข้างเคียงตามมาหลายประการ เช่น เกิดหัตถกรรมต่อเนื่อง เนื่องจากกลุ่มแม่บ้านได้นำเอาทุนที่ได้จากขยะมาผลิตเป็นหมอนขายต่อไป จากการประสานงานประชาสัมพันธ์กับหน่วยงานต่าง ๆ ทางโครงการได้ติดต่อชี้แจงให้ข้อมูลเกี่ยวกับโครงการ และขอความร่วมมือในการเก็บขยะ ในส่วนสมาชิกของโครงการฯ นอกจากจะมีรายได้อย่างสม่ำเสมอ ยังมีสวัสดิการด้านต่าง ๆ เช่น กู้ยืมเงินทุน นิตยาป้องกันโรคระบาดที่ยังอาจเกิดจากการเก็บขยะ และในท้ายที่สุด ทางโครงการฯ ยังได้

มีการคืนกำไรให้แก่องค์กรที่นำขยะมาขายหรือให้ฟรีเป็นประจำ เช่น มอบอุปกรณ์การศึกษาให้แก่ทางโรงเรียน เป็นต้น

ข้อที่แตกต่างระหว่างการทำธุรกิจเชิงสังคมของโครงการกับเจ้าของร้านค้าก็คือ ธุรกิจโดยทั่วไปนั้นมุ่งแต่เรื่องค้าขายกำไรขาดทุนอย่างเดียว หากทว่า ธุรกิจเชิงสังคมของโครงการฯ ถือเป็นธุรกิจเพื่อพัฒนาสิ่งแวดล้อมด้วย ดังนั้นจึงต้องมีการรณรงค์และส่งเสริมให้บุคคลที่เกี่ยวข้องมีความเข้าใจเรื่องสิ่งแวดล้อมด้วย

แทบไม่น่าเชื่อว่า ลักษณะโครงการที่ดูมีผลดีไปเกือบจะทุกด้านเช่นนี้ จะก่อตัวขึ้นมาจาก "คนขยะ และกองขยะ" ที่เคยเป็นสิ่งปฏิถุศลอันแทบจะหาค่าอันใดไม่ได้ในระบบคิดของคนทั่วไป (กรุงเทพธุรกิจ 13 มิ.ย. 41 และ 16 ต.ค. 41)

การต่อสู้ของชุมชนไทย: Never Ending Stories

(1) กลุ่มที่ตีฝ่าวงออกไปนอกระบบ

ในขณะที่คลื่นหายนะจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจหลาย ๆ ฉบับที่ผ่านมาได้ซัดเข้าปะทะชีวิตของชาวบ้าน โดยเฉพาะในชุมชนชนบทคนแล้วคนเล่า แม้แต่ก่อนหน้าที่คลื่นลูกยักษ์จะถาโถมเข้ามาในช่วง 2-3 ปีนี้ ก็ได้มีชีวิตชาวบ้านไทยจำนวนไม่น้อยที่ต้องบาดเจ็บจากคลื่นการพัฒนาดังกล่าว และก่อนที่จะถึงวันเวลาที่กรุงจะแตก ได้มีชาวบ้านบางคนได้ตีฝ่าวงออกไปก่อนบ้างแล้ว ตัวอย่างของกลุ่มผู้นำชาวบ้านเหล่านี้ได้รับการเล่าขานอยู่อย่างสม่ำเสมอในกลุ่มแวดวง NGOs เช่น ผู้ใหญ่บุญลือ เข้มเฉลิม ลุงชาติ มาระแสง ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง ฯลฯ จุดร่วมทางด้านแนวคิดทางเลือกเหล่านี้ก็คือ คงจะต้องออกไปรักษาระยะห่างจากระบบทุนนิยมสักหน่อย เพราะยังอยู่ใกล้ก็ดูเหมือนจะยิ่งเจ็บตัวน้อย และในระหว่างที่ถอยห่างออกไปนั้น ก็อาจจะใช้กลยุทธ์ถอยหลัง 1 ก้าว เพื่อก้าวไปข้างหน้า 2 ก้าว (one step backward, two steps forward) ในระหว่างที่ถอยห่างออกไปนั้น บรรดาปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้ต่างได้ค้นคิดกลยุทธ์ระบบการดำเนินชีวิตแบบทางเลือกระบบต่าง ๆ ขึ้นมามากมาย โดยอาศัยทั้งสติในการพิจารณาถ้าใคร่ตรงประสบการณ์ที่ผ่านมาและอาศัยภูมิปัญญาในการแสวงหาทางออก ตัวอย่างผลงานที่เป็นรูปธรรมก็เช่น การทำเกษตรผสมผสาน การทำธนาคารข้าว ธนาคารควาย ธนาคารหมู่บ้าน วนเกษตร ฯลฯ คุญปลการของภูมิปัญญาที่ปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้ได้แสวงหาโดยผ่านการลองผิดลองถูกและความ

เพียรพยายามอย่างยาวนานนั้น (เช่น การชุดบ่อกักเก็บน้ำของลุงชาติ มาระแ่งนั้นกินเวลาถึง 20 ปี) ได้กลายเป็นแหล่งเพาะชำต้นกล้าของทางเลือกใหม่ที่บรรดาชุมชนจำนวนมากมาที่พบความมั่นคงในการเดินตามเส้นทางการพัฒนาแบบทุนนิยมได้ใช้อาศัยเป็นบทเรียนเพื่อดำรงชีวิตต่อไป (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่งที่ผู้เขียนได้ทราบว่า สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยได้ทำโครงการวิจัยเพื่อศึกษาปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้)

(2) กลุ่มที่ต่อสู้ภายในระบบ

นอกเหนือจากกลุ่มที่ฝ้อออกไปหาทางเลือกทางอื่น ๆ นอกกระบบทุนนิยม ก็ยังจำเป็นต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ในระบบอีกต่อไป

สำหรับในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา พัฒนาการของระบบทุนนิยมไทยได้ก้าวไปจากขั้นตอนที่ดูคลั่งเอาแรงงานจากชนบทเข้ามาสู่ระบบอุตสาหกรรม มาเป็นขั้นตอนที่เข้าไปแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ แม่น้ำ แร่ธาตุ ที่ดิน ฯลฯ โดยที่ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้มีสถานะเป็นแหล่งสนับสนุนชีวิต (Life support system) ของชาวชนบท ด้วยเหตุนี้จึงได้มีขบวนการต่อสู้แย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติเกิดขึ้นอย่างมากมายในช่วงเวลาที่ผ่านมา และคงจะเป็นแนวโน้มเช่นนี้ต่อไปในอนาคต การต่อสู้นี้จะเพิ่มมากขึ้นในแง่ปริมาณและคงจะมีการเปลี่ยนแปลงไปในแง่คุณภาพ ในที่นี้จะไม่ขอกกล่าวถึงรายละเอียดของขบวนการต่อสู้ดังกล่าว หากแต่จะตั้งข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับปฏิกิริยาของชุมชนไทยที่แสดงออกในรูปแบบการต่อสู้ เช่นนี้

(i) ลักษณะหลากหลายมิติในการต่อสู้ เนื่องจากต้นทุนทางความคิดของชาวบ้านไทยนั้น มีลักษณะเป็นองค์รวม (Holistic) ดังนั้นในการต่อสู้ของชาวชนบทไทยแต่ละครั้งจะพบทั้งมิติเศรษฐกิจ-การเมือง-สังคม-วัฒนธรรม สอดไขว้ร้อยโยงใยกันไปหมด โดยเฉพาะมิติที่ขาดไม่ได้และมักจะสอดแทรกเป็นยาคำอยู่เสมอก็คือ มติของศาสนาและพิธีกรรม ตัวอย่างที่ปรากฏอยู่ในหน้าหนังสือพิมพ์อย่างสม่ำเสมอก็คือ เมื่อสมัชชาคนจนเข้ามาประท้วงที่กรุงเทพฯ เวลามีการก่อตั้งหมู่บ้านคนจน ก็ต้องนิมนต์พระมาทำพิธีเปิดป้ายเจิมหมู่บ้าน หากเป็นช่วงเทศกาล ในกลุ่มผู้ประท้วงก็จะมีการทำกิจกรรมตามธรรมเนียมประเพณี เช่น รดน้ำดำหัว การเรียกขวัญ ฯลฯ นอกจากนั้นยังมีการประยุกต์เอาพิธีกรรมบางอย่างมาใช้เป็นเครื่องมือต่อสู้ เช่น การสาปแช่ง การเผาพริกเผาเกลือ เป็นต้น

ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ ทั้งในแผนพัฒนาเศรษฐกิจที่มาจากแนวคิดเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมและแนวคิดก้าวหน้าแบบสังคมนิยมนั้น ต่างยึดถือเอาความรู้และวิธีการแบบวิทยาศาสตร์เป็นรูปแบบความรู้อันสมบูรณ์สูงสุด และต่างปฏิเสธความรู้และวิธีการหาความรู้แบบอื่น ๆ เช่น

การถือผี ไสยศาสตร์ หรือแม้แต่ศาสนาต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม การเติบโตของขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชนบทได้ทำให้เกิดการเขย่าที่สะเทือนบางประการของสังคม ตัวอย่างที่เห็นได้เด่นชัดที่สุดคือ การนับถือผีของชาวบ้านที่เริ่มมีการพิจารณาอย่างจำแนกแยกแยะจนกระทั่งถึงการยอมรับ แม้แต่ในหมู่ผู้มีการศึกษาว่า "ผีนั้นอาจมีคุณต่อชาวบ้านมากกว่าจะมีโทษ"

(ii) การพัฒนาระดับวัฒนธรรมของชาวบ้าน เราอาจจะใช้แนวคิดของ f. Tonnies ที่แบ่งระบบวัฒนธรรมของสังคมออกเป็น 2 ระบบ คือสังคมเมือง และสังคมชนบทโดยที่ทั้ง 2 ระบบนี้มีวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ความคิดในเรื่องการถือกรรมสิทธิ์ในที่ดิน หรือการทำสัญญาด้วยปากเปล่าแล้วก็เชื่อใจกันได้ หรือจะต้องทำสัญญาเป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้นจึงจะถือว่าชอบธรรม แต่ในท่ามกลางวัฒนธรรมทั้งสองแบบนี้ สังคมเมืองสามารถจะ hegemonize ให้วัฒนธรรมของตัวเองกลายเป็นวัฒนธรรมหลักของสังคม (Dominant Culture) วัฒนธรรมของชาวบ้านที่ถือปฏิบัติกันอยู่จึงกลายเป็นวัฒนธรรมรอง และกลายเป็นจุดที่ทำให้ชาวบ้านตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ เช่น แม้ว่าจะทำมาหากินมาบนที่ดินนั้นหลายชั่วบรรพบุรุษแล้ว ก็ต้องเสียที่ดินให้แก่คนภายนอกที่มีโฉนดที่ดินถูกต้องตามกฎหมาย

ดังนั้นในท่ามกลางกระบวนการต่อสู้ของชาวบ้าน จึงได้เห็นการพัฒนาระดับความเข้าใจของชาวบ้านว่า จำเป็นต้องมีกฎกติกา มารยาทสองชุดในการดำเนินชีวิต หากเป็นคนในชุมชนเดียวกัน ก็อาจจะใช้วัฒนธรรมท้องถิ่นของตนเอง แต่หากจะอยู่ร่วมกับรัฐและคนภายนอกแล้ว ก็ต้องใช้กฎกติกาภายนอกของวัฒนธรรมหลัก ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนก็คือ การต่อสู้เพื่อได้รับรองสิทธิของชุมชนอย่างแน่นอนในทางนิคินัย การผลักดันร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนให้ออกมาเป็นกฎหมายใช้บังคับได้ การนำเสนอร่างพระราชบัญญัติฟื้นฟูชีวิตของเกษตรกรจากคณะกรรมการประสานงานองค์กรประชาชนภาคอีสาน โดยพัฒนาการที่ก้าวไปอีกขั้นหนึ่งก็คือ กลุ่มประชาชนเหล่านี้เป็นผู้เขียนเสนอร่างกฎหมายดังกล่าวขึ้นมา (แม้ว่าร่างดังกล่าวจะยังต้องไปผ่านประสิทธิภาพทางรัฐสภาอีกอย่างยาวนาน) ซึ่งนับได้ว่า แม้ว่า ขบวนการประชาชนจะยังไม่สามารถยึดอำนาจรัฐแบบที่เคยตั้งความหวังไว้ในอดีต แต่พวกเขาก็สามารถที่จะมีส่วนร่วมในการหันเหทิศทางของการใช้กลไกรัฐให้เป็นประโยชน์แก่ฝ่ายประชาชนได้

ปัจจุบันนี้ ชาวชนบทที่กำลังทำสงครามแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติจึงได้บรรลุความเข้าใจแล้วว่า สำหรับภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ธรรมชาติในเชิงของชีวภาพ นิเวศวิทยาและความเชื่อวัฒนธรรม (เช่นวิธีการรักษาต้นน้ำลำธาร) นั้น ไม่เพียงพอเสียแล้วในปัจจุบัน ชาวบ้านไทยจึงกำลังสั่งสมบทเรียนด้วยการอนุรักษ์ในเชิงเศรษฐศาสตร์การเมือง เพื่อให้การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเป็นจริงเป็นจังขึ้นมา

(iii) การต่อสู้ด้านวัฒนธรรมความรู้และข่าวสาร ในสงครามการแย่งชิงทรัพยากรในทศวรรษที่ผ่านมา แม้ว่าจะมีการใช้กลไกรัฐด้านความรุนแรงเข้าปราบปรามฝ่ายประชาชนผู้เรียกร้องเป็นครั้งคราว แต่ทว่าเนื่องจากพัฒนาการของสังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่บรรยากาศประชาธิปไตยมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ดังนั้นรูปแบบหลักของการต่อสู้จึงอยู่ที่การเจรจาต่อรอง ซึ่งจำเป็นต้องใช้ข่าวสารข้อมูลและฐานความรู้เป็นหลัก ตัวอย่างเช่น การประเมินค่าชดเชยให้แก่ชาวบ้านเขื่อนปากมูลที่คุกรณีคือ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ และชาวบ้านในบริเวณที่สร้างเขื่อนใช้ตัวเลขคนละชุดกัน ลักษณะการต่อสู้ด้านข่าวสารข้อมูลดังกล่าวพัฒนาไปพร้อม ๆ กับที่สังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่ความเป็นสังคมข่าวสารมากขึ้น (Information Society) โดยที่หน้าที่ทางการเมืองของข่าวสารนั้นก็คือ สามารถจะเอาชนะใจ (hegemonize) สร้างความชอบธรรมและแย่งพื้นที่ทางความคิดและวัฒนธรรมจากกลุ่มและชนชั้นอื่น ๆ ที่ไม่ใช่คุกรณีได้ ด้วยเหตุนี้บรรดาสถาบันที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องข่าวสารข้อมูลความรู้ เช่น มหาวิทยาลัย สถาบันวิจัย สถาบันการศึกษาในท้องถิ่น โรงเรียน สื่อมวลชน ฯลฯ ที่ทำหน้าที่ผลิตข่าวสารข้อมูลและความรู้ (Production of Information & Knowledge) จึงจะมีบทบาทสำคัญมากขึ้นในการทำหน้าที่เป็นกองกำลังบำรุงอาวุธด้านข่าวสารและจะกลายเป็นสถาบันที่มีสภาพคล้ายกันเป็นสมรภูมิที่แต่ละฝ่ายจะเข้ามาช่วงชิงเพื่อใช้ประโยชน์อย่างมากที่สุด (ตัวอย่างที่เริ่มเห็นการประทุขึ้นมาในสมรภูมินี้ก็เช่น การทำงานวิจัยเรื่อง คอร์ปชั่น เรื่องส่วนตำรวจ ฯลฯ ที่มีผลกระทบทางสังคมอย่างรุนแรง และคงมีแรงเหวี่ยงกลับมาที่สถาบันแห่งการวิจัยด้วยเช่นกัน)

(iv) การยกระดับวัฒนธรรมเรื่องการเจรจาต่อรอง

จากคำกล่าวของตัวแทนชาวบ้านหน้าทำเนียบรัฐบาลในการชุมนุมยกที่ 2 ม.ค.

2540

"... พวกเรามันคนจน คนจนจะเอาเงินมาจากไหน เราไม่มีเงิน ไม่มีอำนาจ ไม่มีอาวุธ เกียรติ ศักดิ์ศรี เราต้องมารวมกันมาก ๆ รวมกันนาน ๆ เขาถึงจะฟังพวกเรา การชุมนุมเท่านั้นคือพลังของคนจน..."

"ถ้ามากันคนสองคน จะได้พบก็แต่ยาม ถ้ามี 10-20 คน อาจจะได้เจอเลขาฯศูนย์บริการประชาชน ถ้ามาเป็นร้อยจะได้เจอเลขา รัฐมนตรี มาเป็นพัน รัฐมนตรีช่วยจะลงไปหา ถ้ามาสักหมื่น รองนายกฯจะลงมาเจรจาด้วย แต่ถ้าจะให้หมื่นมาพบ ต้องสักสองหมื่น..."

(จากสมุดปกคำ สมิชชาคนจน)

จากคำกล่าวข้างต้นนี้ได้แสดงให้เห็นระดับความเข้าใจทั้งแบบเก่าและแบบใหม่
ของชาวบ้านไทยบวกผสมกันอยู่ ชาวบ้านไทยถูกปลูกฝังมานานแล้วว่า "ในการที่เป็นคนจนนั้น
หมายความว่า พวกเขา*ไม่มีอะไร*" คำว่า "จน" นั้น มีความหมายเท่ากับคำว่า "ไม่มี" และการเป็น "คน
จน" นั้น ก็นึกความไปยัง "การจนไปหมดอย่างรอบด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และ
วัฒนธรรม" นี้เป็นส่วนของความเข้าใจเก่า

แต่ทว่าในประโยคข้างต้นนี้ กลุ่มชาวบ้านคนจนได้ค้นพบเคล็ดลับของตัวเองว่า
ในฐานะที่พวกเขาจะจนไปหมดทุกสิ่งนั้น สิ่งที่พวกเขาจะ "มี" มากมายอย่างถึงขั้นร่ำรวยมั่งคั่งก็
คือ จำนวนอันมหาศาลของพวกเขา ทั้งนี้ก็อาจถือได้ว่า เป็นบาปกำเนิดของระบบทุนนิยมที่ได้สร้าง
ความยากจนให้เกิดขึ้นอย่างมโหฬาร และในเวลาเดียวกัน ก็เป็นการสร้างกับดักขูดหลุมตัวเองของ
ระบบประชาธิปไตยที่ใช้หลักคณิตศาสตร์ทางการเมืองเป็นกติกา กล่าวคือ ผู้สมัครส.ส.คนไหนได้
คะแนน*เสียงมาก*ก็ได้เป็นผู้แทน พรรคใดมี*ส.ส.มาก*ก็ได้เป็นรัฐบาล ด้วยกฎกติกาที่ใช้ "ปริมาณ"
เป็นเครื่องตัดสินเช่นนี้ คาบของระบบทุนนิยมและประชาธิปไตยจึงดูเหมือนจะหันมาคืนสนอง
ระบบนี้เองเมื่อประชาชนใช้ค้นพบจุดแข็งของพวกเขา

ในอนาคตต่อไปของสังคมไทย รูปแบบของการชุมนุมประท้วงของประชาชนจะ
กลายเป็นสถาบันหนึ่งที่อยู่คู่กับพัฒนาการของสังคม เช่นเดียวกับที่สังคมที่เจริญแล้วทั้งหลายก็มี
ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นอย่างเป็นสากล และรูปแบบนี้จะขยายตัวในเชิงปริมาณไปยังคนทุกกลุ่ม ทุก
ชนชั้น ดังเช่นที่ได้เกิดขึ้นมาแล้วในช่วงพฤษภาทมิฬ 2535 ท้องถนนจะกลายเป็นเวทีสาธารณะใน
การตัดสินใจทางการเมืองเพิ่มเติมจากรัฐสภา และเมื่อคนทุกกลุ่มทุกชนชั้นได้เคยมาอาศัยรูปแบบ
การชุมนุมประท้วงในท้องถนนเป็นหนทางแก้ปัญหา ความหมายที่ติดลบของคำว่า "mob กลุ่มผู้
ชุมนุมประท้วง" ก็จะค่อย ๆ แปรเปลี่ยนไป หากมีกระบวนการสื่อสารกันอย่างดีให้เกิดลักษณะ "เอา
ใจเขามาใส่ใจเรา หรือทศนะจากคนหัวอกเดียวกัน" และบทเรียนต่าง ๆ ที่คนที่ยากจนที่สุดใน
สังคมได้เคยเดินล่วงหน้ามาก่อนคนกลุ่มอื่น ๆ ที่เพิ่งจะมา "เคยยากจนในหนนี้" ก็น่าจะกลายเป็น
ตำราเล่มใหญ่ที่คนกลุ่มอื่น ๆ จะได้เรียนรู้แบบ "โตแล้วเรียนรู้" ต่อไป อย่างไรก็ตาม ในอีกด้าน
หนึ่งข้อสอบที่ต้องทำนั้นดูจะยากขึ้นทุกทีทั้งนี้เพราะฝ่ายรัฐบาลเองก็ได้สอบเลื่อนชั้นขึ้นมาเรื่อย ๆ
ในการเผชิญหน้ากับกลุ่มผู้ชุมนุม ในอดีตนั้น เพียงแค่การอดข้าวประท้วงก็ทำท่าว่าจะได้ผล แต่
ต่อมากลยุทธนี้ก็เป็หมันเมื่อรัฐไม่สนใจ จนกระทั่งครั้งล่าสุด ลุงซุ่ม สาทล ต้องจัดเอากลยุทธ์
สุดท้ายมาใช้คือ การเอาชีวิตวางเป็นเดิมพันด้วยการผูกคอตายหน้าทำเนียบในการเรียกร้องความ
สนใจให้รัฐบาลช่วยแก้ไข้ปัญหาของตน (*กรุงเทพธุรกิจ* 22 ต.ค. 41)

การสร้างเครือข่ายแนวนอนและแนวตั้งของชุมชนไทย

ในการศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชน รูปแบบของการจัดตั้งองค์กรนั้นจะมีการขยายตัวใน 2 แขนง คือ ตามแกนแนวนอนที่เรียกว่า สมานฉันท์แนวนอน (Horizontal Solidarity) อันได้แก่ การสร้างเครือข่ายสำหรับกลุ่มคนที่มีลักษณะทางสังคมเหมือนกัน เผชิญหน้ากับปัญหาที่คล้ายคลึงกัน หรืออยู่ในชนชั้นเดียวกัน เช่น เป็นชาวนาเหมือนกัน เป็นต้น และการขยายตัวตามแนวตั้งที่เรียกว่าสมานฉันท์แนวตั้ง (vertical solidarity) อันได้แก่ การสร้างเครือข่ายระหว่างกลุ่มคนที่มีความแตกต่างกัน อาจจะมีปัญหาแตกต่างกันด้วย แต่ทุกกลุ่มได้บรรลุความเข้าใจว่าจำเป็นต้องมารวมมือกันเท่านั้น ต่างฝ่ายจึงต่างจะบรรลุเป้าหมายของตน

(1) การสร้างสมานฉันท์/เครือข่ายในแนวนอน

ในอดีต การสร้างสมานฉันท์แนวนอนในขอบเขตเกินกว่าหมู่บ้านของประชาชนชนบทมักมีเป้าหมายอุปสรรคจากหลายเหตุปัจจัย ปัจจัยแรกได้แก่ ระยะทางที่ห่างไกลกันและขาดเส้นทางคมนาคมที่เอื้ออำนวย ปัจจัยต่อมาก็คือ เวลาที่จำกัดในการใช้ชีวิตเนื่องจากเครื่องมือในการผลิตยังมีประสิทธิภาพต่ำ ทำให้ต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ทำมาหาเลี้ยงชีวิต (แม้แต่ในปัจจุบันนี้ เวลาที่ยังเป็นทรัพยากรที่สำคัญของชาวบ้านชนบท) ในปัจจุบันนี้ ข้อจำกัดเรื่องระยะทางได้ผ่อนคลายไปแล้ว ซึ่งนับเป็นคุณูปการอย่างหนึ่งของการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของไทย แต่ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ ชาวชนบทยังคงรักษาจิตสำนึกที่จะต้อง "ไปเยี่ยมยามถามข่าวคราวทุกข์สุขกันและกัน" เอาไว้ เนื่องจากชาวชนบทตระหนักดีว่า พวกเขาไม่มีสถาบันแบบใหม่ ๆ เช่น โรงพยาบาล ธนาคารกู้ยืมเงิน บริษัทประกันภัย ฯลฯ ให้เป็นที่พึ่งพา ดังนั้น พวกเขาจึงต้องธำรงรักษารูปแบบความสัมพันธ์แบบญาติสนิทมิตรสหาย" เอาไว้ทำหน้าที่อุปถัมภ์ประสงคที่กล่าวมา

อย่างไรก็ตาม ขอบเขตของความสัมพันธ์ดังกล่าวมักจะจำกัดอยู่ในแวดวงญาติพี่น้องหรือคนในชุมชนเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ และถึงแม้จะมีความพยายามที่จะขยายขอบเขตของสมานฉันท์แนวนอนเกินระดับหมู่บ้านที่มักแสดงออกในรูปแบบประเพณีพิธีกรรม เช่น การแข่งเรือ แข่งตีกอล์ฟ แข่งไม้ค้ำโพธิ์ การไหว้ผีผดผิมั่ง ฯลฯ แต่ทว่าเป้าหมายของการร่วมชุมนุมเพื่อรักษาสัมพันธ์ภาพของเครือข่ายเหล่านี้ ก็เป็นไปในระดับของการ "ช่วยเหลือเกื้อกูล" กันเท่านั้น (Mutual Aid) แต่จะไม่สามารถก้าวไปสู่ระดับรวมตัวกันเพื่อปกป้องผลประโยชน์ที่เรียกว่าเป็นแบบ "สู้รบ" (Militancy) ทั้งนี้ เนื่องจากหากมีการรวมตัวในลักษณะ "การชองสูม" ดังกล่าว จะถูกปราบปรามจากรัฐส่วนกลางอย่างรุนแรง การกบฏในอดีตจึงต้องเริ่มต้นด้วยการพรางตาด้วยรูป

แบบการชุมนุมในด้านประเพณีพิธีกรรม

พัฒนาการของสังคมไทยมีผลกระทบต่อการพัฒนาการสร้างความสัมพันธ์แนวนอนของชุมชนชนบท ไม่ว่าจะเป็นในสภาพการณ์ปกติ (สถานการณ์เย็น) หรือในสภาพวิกฤต (สถานการณ์ร้อน) ชาวบ้านต่างมีความเข้าใจและสำนึกที่สรุปบทเรียนมาแต่ครั้งอดีตว่า หน่วยที่ยิ่งเล็กของชุมชน ก็ยังมีอัตราเสี่ยงสูงของความอยู่รอด (เช่นเดียวกับความเข้าใจของระบบทุนนิยม) การพึ่งตนเองระดับปัจเจกจะเสี่ยงสูงกว่าระดับครอบครัว การพึ่งตนเองของครอบครัว และการพึ่งตนเองของชุมชนเดียวกันก็จะเสี่ยงสูงกว่าระดับหลาย ๆ ชุมชน ด้วยเหตุนี้ ความหมายตามความเข้าใจของชาวบ้านชนบท ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง จึงเป็นเหรียญที่มี 2 ด้านเสมอ คือ "พึ่งตนเอง" และ "พึ่งกันเอง" การพัฒนาเพื่อผลิตซ้ำ (reproduction) สำนึกดังกล่าวผ่านรูปแบบกิจกรรมดังกล่าวจึงเป็นเรื่องที่สำคัญของชุมชนชนบท ด้วยเหตุนี้ จากสายตาของคนภายนอกจึงอาจจะเป็นเรื่องที่น่าแปลกใจพอสมควรที่เมื่อผู้นำของหมู่บ้านหนึ่งค้นพบสูตรที่ทำให้ชุมชนของตนประสบความสำเร็จ เช่น การทำไร่นาสวนผสม การทำเกษตรผสมผสาน ฯลฯ ผู้นำเหล่านี้กระตือรือร้นอย่างเอาการเอางานที่จะขยายแนวคิดและแนวปฏิบัตินั้นไปยังหมู่บ้านอื่น ๆ (แทนที่จะรีบไปจดทะเบียนลิขสิทธิ์ของตนเอาไว้) ทั้งนี้เพราะความตระหนักว่า เครื่องข่ายอันกว้างขวางเท่านั้นที่เป็นหลักประกันความยั่งยืนของผลสำเร็จของชาวบ้าน

ลักษณะความสัมพันธ์แนวนอนที่รู้จักกันในชื่อของ "เครือข่ายชุมชน" นั้น ทำหน้าที่หลายประการ ในสถานการณ์ "เย็น" ที่เป็นปกติ ก็เป็นเวทีสำหรับการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และบทเรียนใหม่ ๆ (อาจจะพอเทียบเคียงได้กับรูปแบบการประชุมสัมมนาวิชาการของสถาบันการศึกษา) เป็นแหล่งทรัพยากรสำรองเวลาเกิดภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วมหมู่บ้าน ปลุกข้าวกินไม่ได้ ก็จับปลาไปแลกข้าวกับหมู่บ้านข้างเคียง ฯลฯ ส่วนในสถานการณ์ "ร้อน" ก็สามารถพลิกแพลงกลายเป็นกลุ่มร่วมกันต่อสู้กับศัตรูภายนอก หรือที่กลายเป็นสมัชชาเกษตรกรรายย่อยอีสาน สมัชชาคนจน ฯลฯ ทั้งนี้เพื่อประกอบภารกิจทั้งสองด้าน คือทั้งด้านการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของตนเองในภาวะปกติ (งานสร้างสรรค์ - Constructive) และด้านการต่อสู้ปกป้องรักษาผลประโยชน์ของตนเอง (งานสู้รบ - Militancy) ผลข้างเคียงที่เกิดตามมาคือความต่อเนื่องของเครือข่าย เนื่องจากงานต่อสู้เพื่อผลประโยชน์นั้นจะมีลักษณะเป็นครั้งคราว และชาวบ้านมีลักษณะเป็นฝ่ายถูกกระทำ (จึงจะมีปฏิกิริยาโต้ตอบ แต่งานสร้างสรรค์พัฒนาชีวิตความเป็นอยู่นั้นสามารถกระทำได้อย่างสม่ำเสมอ และชาวบ้านสามารถเป็นฝ่ายริเริ่มกระทำการได้เอง)

ในอนาคต เงื่อนไขแวดล้อมต่าง ๆ จะเป็นปัจจัยเอื้ออำนวยต่อการขยายตัวในเชิงปริมาณและคุณภาพของการสร้างความสัมพันธ์แนวนอนนี้มากขึ้น เช่น เงื่อนไขของแผนพัฒนา

เศรษฐกิจที่ต้องกลับไปเริ่มต้นใหม่ที่ชุมชนและองค์กรชุมชน เงื่อนไขทางการเมืองที่ถูกผลักดันให้ มีการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น ในรูปแบบที่เป็นรูปธรรมที่สุดก็คือ อบต. เงื่อนไขเหล่านี้ น่าจะช่วยให้รูปแบบการรวมตัวในลักษณะเครือข่ายแวนอนขยายตัวมากยิ่งขึ้น มีการยกระดับการจัดรูปแบบองค์กรมากขึ้น ทั้งนี้ บทเรียนการพัฒนาสังคมไทยที่ผ่านมาได้ข้อคิดว่า เกือบจะทุกมิติของสังคมมีลักษณะทวีลักษณ์ เช่น ประชาธิปไตยก็ต้องมีทั้งส.ส.ในสภา และกลุ่มผลักดันข้างนอกระบบเศรษฐกิจก็ต้องมี "หนึ่งครัวเรือนสองวิถีการผลิต" รูปแบบการรวมตัวของชุมชนชนบทไทยก็น่าจะมี 2 ช่องทางคือ รูปแบบอบต.ในระบบ และบรรดาสมาชิกต่าง ๆ นอกระบบเช่นกัน

(2) การสร้างสมานฉันท์/เครือข่ายแนวตั้ง

การสร้างสมานฉันท์ในแนวตั้งของสังคมไทยเท่าที่ผ่านมาในอดีตนั้นมีลักษณะไม่เด่นชัด (การสร้างสมานฉันท์แนวตั้งนี้ อาจเทียบเคียงได้กับแนวคิดของ Gramsci เรื่อง Historical bloc) โดยอาจเห็นรูปร่างของสมานฉันท์เกิดขึ้นมาบ้าง แต่ก็ยังเป็นเป้าหมายจอมปลอม เช่น รูปแบบนักการเมืองจับมือกับหัวคะแนนและชาวบ้านบางกลุ่มให้ไปลงคะแนนให้ โดยใช้หลักการผลประโยชน์ต่างตอบแทน หรืออย่างมากที่สุดก็เช่น การหนุนช่วยกันระหว่างนักศึกษาหรือกลุ่ม NGOs กลุ่มเล็ก ๆ กับชาวบ้านบางแห่ง

แต่ถ้าปรากฏการณ์ที่น่าสนใจต่อในแง่ของการสร้างสมานฉันท์แนวตั้งในสังคมไทยที่จะมีผลกระทบการเดินทางก้าวต่อไปของชุมชนไทยก็คือ แนวคิดเรื่องการสร้าง "ประชาคม" (Civil Society) เงื่อนไขที่บุกเบิกให้เกิดการแปรแนวคิดในทฤษฎีออกมาเป็นภาคปฏิบัติ ก็เนื่องจากสังคมการเมือง (political society) อันเป็นที่อยู่และที่ทำงานของบรรดาสถาบันทางการเมือง (ส.ส. ศาล ตำรวจ ทหาร มหาชาติไทย กระทรวงต่าง ๆ) ล้วนแล้วแต่อัปจนในการขับเคลื่อนพัฒนาการของสังคม ดังนั้นจึงจำเป็นต้องส่งเสริมภาคประชาสังคม/สังคมพลเรือน (civic society) ขึ้นมาให้ความแข็งแกร่งในการแก้ปัญหาและพัฒนาสังคม ตัวอย่างที่ผู้เขียนได้รับทราบว่ามีการดำเนินการเรื่องประชาสังคมหรือประชาคมที่กระทำโดยใช้ขอบเขตของจังหวัดเป็นหน่วยปฏิบัติการ ก็เช่น เพชรบุรี มหาสารคาม นครศรีธรรมราช และน่าน เป็นต้น

หลักการทำงานของประชาสังคมเหล่านี้มีอยู่ 2-3 ประการ ประการแรกคือ ต้องสร้างให้สมาชิกทุกหน่วยของประชาสังคมมีเป้าหมายร่วมกัน มีวิสัยทัศน์ร่วมกันทำปัญหาของหน่วยย่อยทุกหน่วยให้ขึ้นมาเป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไขร่วมกัน และวิธีการแก้ไขนั้นต้องใช้วิธีการระดมการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นหลัก และพยายามใช้วิธีการแก้ปัญหาด้วยการร่วมมือร่วมใจกัน หลักการทำงานเช่นนี้มีจุดเปลี่ยนที่สำคัญคือ "เน้นจุดร่วมก่อนที่จะเกิดจุดต่าง ๆ" กล่าวคือ มีการผูกเกลียวสัมพันธ์กันให้กลมเกลียวเสียก่อนที่จะมีรายการป็นเกลียวกันเกิดขึ้น แต่การป็นเกลียวขัดแย้ง

กันทางประโยชน์ระหว่างหน่วยย่อยต่าง ๆ (แม้จะจำกัดว่าอยู่ภายในจังหวัดเดียวกัน) ก็ใช้ว่าจะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงได้ แต่แม้จะมีข้อขัดแย้ง หากทว่ารูปแบบประชามนี้ก็ยังหวังว่า จะมีเวทีที่จะให้ทุกฝ่ายมาพูดจากันได้ เราคงต้องรอหาพิสูจน์สมรรถนะของรูปแบบประชาสังคมต่อไปในอนาคต

สำหรับ**รูปแบบการจัดองค์กร**ของประชาสังคมนั้น จะเกิดจากการรวมตัวของกลุ่มองค์กร หน่วยงาน ทุกมิติไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ การปกครอง การศึกษา ศาสนา ศิลปะ สังคม สงเคราะห์ สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ที่ทำงานอยู่ในทุกระดับเข้ามารวมเป็นเครือข่ายใหญ่ ๆ โดยมีองค์กรกลาง เช่น สถาบันการศึกษาหรือหน่วยงานของจังหวัดเป็นแกนกลางของวงล้อมที่มีกลุ่มองค์กร หน่วยงานอื่น ๆ เป็นซี่ล้อ จากรูปแบบใหม่ของการสร้างสมานฉันท์แนวตั้งเช่นนี้ บรรดาองค์กรชุมชนหรือกลุ่มชาวบ้านที่เคยก่อตั้งมาก่อน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มที่ตามธรรมชาติจากความต้องการของชาวบ้านเอง กลุ่มที่รัฐมาจัดตั้ง หรือกลุ่มลูกผสม (เกิดตามธรรมชาติแล้วรัฐมาเสริม) ก็ จะผนวกรวมเข้ามาโดยมีที่ทางที่แน่นอนอยู่ในรูปแบบประชามนี้

สำหรับ**รูปแบบการบริหารจัดการ**นั้น ได้นำเอาวิธีคิดสมัยใหม่คือ การวิเคราะห์ปัญหา ร่วมกัน วางแผนร่วมกัน กระจายกันทำกิจกรรม แล้วติดตามผล โดยติดตั้งระบบการสื่อสารเพื่อให้ทุกกลุ่มได้รับข่าวคราวความเคลื่อนไหวของประชาม เช่น ผ่านวิทยุท้องถิ่นของจังหวัด จดหมายข่าว ฯลฯ

จากหลักการและลักษณะสำคัญ ๆ ของประชาสังคม/ประชามที่ได้กล่าวมาข้างต้น ทั้งหมดนี้จะก่อตัวมาเป็นการออกแบบกิจกรรมของรูปแบบเครือข่ายแนวตั้งเช่นนี้ ตัวอย่างกิจกรรมที่เป็นหลักของประชามมหาสารคามก็คือ การจัดสัมมนาในระดับจังหวัดเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกัน (สร้างสัมมาทิฐิ) มีเป้าหมายและวิสัยทัศน์ร่วมกัน แล้วค่อย ๆ กระจายตัวไปจัดสัมมนาในระดับย่อย หลังจากผ่านขั้นตอนของกิจกรรมการเคลื่อนไหวทางความคิดแล้ว ก็ให้กลุ่มย่อยต่าง ๆ ลงมือเคลื่อนไหวในภาคปฏิบัติการด้วยการทำงานในลักษณะโครงการ แล้วองค์กรแกนกลางจะเป็นฝ่ายติดตามผลโดยนำมาเสนอในสัมมนาระดับจังหวัด ทั้งนี้เพื่อให้ทุกซี่ของล้อได้เคลื่อนไปพร้อม ๆ กัน

คำถามที่ยังหลงเหลือต่อไปสำหรับการสร้างเครือข่ายในแนวตั้งก็ยังเป็นคำถามเก่าเก็บอยู่นั่นเอง คือ อำนาจของทุกหน่วยงานในทุกระดับชั้นนั้น มีความเท่าเทียมเสมอภาคกันมากน้อยแค่ไหน โดยเฉพาะอำนาจของกลุ่มประชาชนจะเท่ากับภาครัฐ และภาครัฐกิจหรือไม่ และรายการที่จะต้องรอลุ้นระทึกอีกต่อไปในอนาคตก็คือ ความสามารถในการจัดการกับความขัดแย้งระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ในเขตจังหวัดเดียวกันว่า ประชาสังคมจะสามารถทำให้ทุกกลุ่ม ไม่พบกันครึ่งทาง" สามารถ "เกี่ยผลประโยชน์ให้อย่างยุติธรรม" แก่ทุกกลุ่มให้มากน้อยเพียงใด

อย่างไรก็ตาม รูปแบบของการจัดตั้งประชาสังคมก็มีความสนใจในแง่ที่ว่า เป็นการย้อนรอยกลับไปหารูปแบบการปกครองท้องถิ่นในระดับของชุมชนที่มักมีสภาผู้เฒ่าผู้แก่เป็นแกนกลางของชุมชนโดยทำหน้าที่อนุเคราะห์และมามีวิธีการทำงานคล้าย ๆ กับประชาสังคมจึงน่าจะคาดหวังได้ว่า รูปแบบเช่นนี้จะมีอนาคตที่ยืนยาวต่อไป

ด้านบวกของวิกฤตเศรษฐกิจ

เนื่องจากข้อมูลข่าวสารที่เป็น "ข่าวร้ายนานาประการ" จากวิกฤตเศรษฐกิจครั้งนี้ได้มีการเผยแพร่อย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นตัวเลขคนตกงานหรือผลกระทบทางสังคม เช่น อาชญากรรมมากขึ้น คนเป็นโรคจิตโรคประสาท ฆ่าตัวตายกันมากขึ้น ฯลฯ อย่างไรก็ตาม แม้แต่ในท่ามกลางปัญหาที่รุมเร้าอยู่รอบตัวนี้ ผู้เขียนก็อยากจะหามุมมองที่เป็นมา เพื่อจะได้มี "ข่าวดีมาบอก" จากเหตุการณ์ครั้งนี้บ้าง

(1) การกลับคืนสู่ชนบทของคนกลุ่มหนึ่ง เนื่องจากการพัฒนาของระบบทุนนิยมนั้นจะดึงเอาแรงงานที่เป็นทรัพยากรจากชนบทเข้ามาใช้งานในเมือง ทำให้ช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบทไม่เพียงแต่เกิดขึ้นในด้านเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่ยังเกิดช่องว่างในด้านความรู้และภูมิปัญญาตามมาอีกด้วย เพราะบรรดาช่างฝีมือทั้งหลายมาหลงแสงสีอยู่ในเมืองกันหมด

ด้วยเหตุนี้เมื่อประเทศที่เปลี่ยนแปลงปลดแอกจากระบบทุนนิยมไปเป็นสังคมนิยม ปฏิบัติการอย่างหนึ่งที่ต้องกระทำคือ การอพยพคนจากในเมืองกลับไปสู่ชนบทโดยอาจจะใช้มาตรการแบบไม้แข็งบ้างไม้นวมบ้าง ทั้งนี้เพื่อเป็นการเพิ่มพูนทรัพยากรด้านความรู้และภูมิปัญญาที่ขาดแคลนของชนบทให้สมดุลมากขึ้น สำหรับในกรณีของวิกฤตการณ์เศรษฐกิจที่บีบบังคับทางอ้อมให้คนจากในเมืองคืนกลับไปสู่ชนบทนั้น แน่แน่นอนว่าในระยะสั้น ทั้งชีวิตส่วนตัวและครอบครัวของพวกเขาจะต้องพบกับความยากลำบาก และมาตรฐานการดำรงชีพก็คงจะตกต่ำลง แต่ทว่าผลที่จะได้มาชดเชยระยะสั้นก็คือ สถาบันครอบครัว ความอบอุ่นทางจิตใจ และในระยะยาว ฐานความรู้ที่พวกเขาเคยได้รับเมื่อครั้งมาอยู่ในเมือง โดยเฉพาะมิติการต่อสู้ด้านเศรษฐกิจและการเมือง ว่าจะกลายเป็นทรัพยากรภูมิปัญญาใหม่ที่มีค่าต่อชนบท ดังตัวอย่างเช่น คุณขันชัย แสนประเสริฐ ผู้จัดการโครงการชาเล้ง-สะอาดเมืองที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว

(2) การเปิดเทอมครั้งใหญ่สำหรับวิชาเศรษฐกิจการเมือง ไม่มีช่วงเวลาไหนแล้ว ที่คนไทยจะได้เรียนรู้วิชาเศรษฐศาสตร์ระหว่างประเทศได้มากเท่ากับช่วงเวลาวิกฤตที่ผ่านมา ทั้งนี้เพราะแม้ว่าคนไทยจะอยู่กับระบบเศรษฐกิจดังกล่าวมานานแล้ว แต่ก็เพิ่งจะมารู้จักและเข้าใจความหมายของเงินทุนสำรอง การโจมตีค่าเงินบาท ฝ้าฝันดี การทำสวอป Non-Performing Loan ฯลฯ กันในครั้งนี้ จากเอกสารสอบสวนการทำงานของหน่วยงานเศรษฐกิจที่เป็นหัวใจระดับชาติ เช่น ธนาคารแห่งประเทศไทย ทำให้ได้รู้จักโครงสร้าง วิธีการและกลไกการทำงานขององค์กรนี้ ฯลฯ ความรู้ความเข้าใจเช่นนี้จะเปิดหนทางให้มีความเป็นไปได้ที่ประชาชนสามารถจะติดตามและตรวจสอบการทำงานของกลไกเศรษฐกิจ โดยคงจะยกเลิกทำที่ที่ไม่รู้ร้อนไม่รู้ว่าหนาว

ในเรื่องเศรษฐกิจของชาติอีกต่อไป เพราะเวลาเศรษฐกิจดิ่งลงมาข้างล่างเพียงเพราะความผิดพลาดของคนกลุ่มน้อยกลุ่มหนึ่ง แต่คนกลุ่มใหญ่ก็ต้องเจ็บตัวเสมอหน้ากัน

(3) เกิดกระแส back to the basic ในเวลาที่สังคมมีความมั่งคั่งร่ำรวยนั้น การโฆษณาอุดมการณ์ค่านิยมเรื่อง "ระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง การประหยัดคดออม" ก็จะมีผลเพียงเข้าหูซ้ายทะลุหูขวา และในช่วงเวลาดังกล่าว สังคมไทยได้ถูกรักษาโดยกระแสความคิดที่ให้พุ่งทะยานขึ้นไปเป็น "เสือตัวที่ห้า" อย่างลืมหูลืมตาวิเคราะห์พื้นฐานของตัวเองว่า เป็น "เสือ" หรือเป็น "แมว" กันแน่ ฉะนั้นเมื่อความเป็นจริงซึ่งทำหน้าที่เป็นเสมือนกระจกส่องให้เห็นโฉมหน้าที่แท้จริงของสังคมไทย จึงทำให้เกิดกระแสนย้อนหันกลับมาสู่พื้นฐานของสังคมเอง ในช่วงเวลาดังกล่าวจึงนับเป็นโอกาสอันดีของการเปิดตัวของระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงที่ต้องมากู้กับระบบค่านิยมแบบ "รู้จักพอ" การขยายตัวของเทคโนโลยีพื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การกินอาหารแบบชีวจิตแทนเนื้อนมไข่ การใช้สมุนไพร ฯลฯ ซึ่งอาจจะเรียกได้ว่า เป็นช่วงท่าละแนของกระแส back to the basic ซึ่งเคยถูกเบียดตกเวทีไปด้วยกระแส "ทันสมัยแบบตะวันตก" เมื่อหลายทศวรรษมาแล้ว